

A stylized map of Greece composed of a grid of grey dots, with several dots highlighted in red to indicate specific locations.

“Η νεολαία δείχνει τον δρόμο” – προς τα πού όμως;

Νεολαία και Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα

**ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΒΑΚΗΣ
ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ
ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΙΤΣΗ
ΤΑΝΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ**

Ιούλιος 2013

- Η Άκρα Δεξιά δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τα πολιτικά μορφώματα που την εκπροσωπούν στο επίσημο πολιτικό σκηνικό. Ακροδεξιές πολιτικές υιοθετούνται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα από πολιτικές δυνάμεις ευρύτερες, που υπερβαίνουν τα στενά όρια των ακροδεξιών κομμάτων.
- Η ακροδεξιά κατεύθυνση ενός μέρους της νεολαίας δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Η νέα Άκρα Δεξιά δεν αιφνιδίασε, αλλά σε ένα βάθος χρόνου εξαπλώθηκε και εμπεδώθηκε ως συγκεκριμένη λογική αντιμετώπισης κοινωνικών ζητημάτων, στηριζόμενη στην απαξίωση των δημοκρατικών αξιών και του πολιτικού συστήματος.
- Όσο οι δημοκρατικές δυνάμεις και οι θεσμοί επιτρέπουν την ανενόχλητη εκτέλεση και την ατιμωρησία ακροδεξιών λογικών και πράξεων, υποσκάπτουν την ίδια την ισχύ της δημοκρατίας. Οι δημοκρατικές δυνάμεις οφείλουν να υπερασπιστούν τη δημοκρατία, διαφορετικά όχι μόνο υποθάλπουν το νεοναζισμό, αλλά και ευνοούν την περαιτέρω απονομιμοποίηση της ήδη απαξιωμένης δημοκρατίας στη χώρα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

A. Νεολαία, κοινωνία και άκρα δεξιά

1. Νεολαία και κρίση στην Ελλάδα
2. Ενάντια στη μυθοποίηση της άκρας δεξιάς
3. Ριζοσπαστικός κομφορμισμός της άκρας δεξιάς

B. Πολιτικοί προσανατολισμοί των νέων στην ελληνική κοινωνία

1. Σταδιακή απαξίωση και συνεπώς απονομιμοποίηση της δημοκρατίας στην πράξη
 - 1.1 Η διάσταση ανάμεσα στο «προφανές/πρόδηλο» και το «πραγματικό»
 - 1.2 Και οι νέοι με μεταναστευτικό υπόβαθρο;
 - 1.3 Συντηρητισμός και αυταρχισμός στη νεολαία
 - 1.4 Οικογένεια: «ασφαλές» καταφύγιο ενάντια σε μια αφιλόξενη κοινωνία
 - 1.5 Πατρίδα: προτεραιότητα σε ένα στεγανό έθνος
 - 1.6 Θρησκεία: πίστη στην ορθοδοξία και εμπιστοσύνη στο θεσμό της εκκλησίας
 - 1.7 Αυταρχικοί προσανατολισμοί στη νεολαία
 - 1.8 Στάσεις της νεολαίας απέναντι σε μετανάστες/τριες
2. «Αποκρυστάλλωση» της απαξίωσης της δημοκρατίας στις «συνειδήσεις» των νέων
 - 2.1 Τα συναισθήματα των νέων για το παρόν και το μέλλον κατά τα τελευταία χρόνια: δυσαρέσκεια και απαισιοδοξία
 - 2.2 Η απαισιοδοξία για το μέλλον ως ανασφάλεια για τις προοπτικές εργασίας και ανεξαρτησίας
 - 2.3 Δυσπιστία της νεολαίας απέναντι στο πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο
 - 2.4 Σταδιακή συσσώρευση έντασης και συγκρότηση μιας κρίσης στη νεολαία
3. «Συμπύκνωση» της απαξίας από ένα μέρος της νεολαίας σε ακροδεξιά πολιτική τοποθέτηση
 - 3.1 Η απόρριψη του πολιτικού κατεστημένου από τη νεολαία συμβάλλει στην πολιτική πόλωση και ριζοσπαστικοποίησή της
 - 3.2 Από μια «συνηθισμένη» κοινωνική πρακτική σε πολιτική τοποθέτηση
4. Εκλογική απήχηση της άκρας δεξιάς στη νεολαία κατά την τελευταία δεκαετία
 - 4.1 2002: η αυτόνομη έκφραση ενός ακροδεξιού πολιτικού μορφώματος – η εκλογική πορεία έως το 2009
 - 4.2 2012: Από το ακροδεξιό αρνί στον φασιστικό λύκο;
 - 4.3 Έρεισμα της ακροδεξιάς ρητορικής και πρακτικής στην κοινωνία και τη νεολαία

Γ. Συμπεράσματα

Δ. Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή συντάσσεται σε μια περίοδο ριζικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας ως προς την κοινωνικο-οικονομική της δομή, την κυρίαρχη ιδεολογία της, τις πολιτικές της επιλογές. Το τοπίο, το οποίο προσπαθούμε να περιγράψουμε, βρίσκεται σε καθολική ρευστότητα. Εγκυμονεί μεγάλους κινδύνους, αλλά και ελπίδες τόσο για τη νεολαία όσο και για την ευρύτερη κοινωνία. Αυτή τη διλημματική κατάσταση προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε και με τον τίτλο αυτής της μελέτης: πρόκειται για τον πηχυαίο τίτλο από την πρώτη σελίδα της φιλοναζιστικής εφημερίδας «Χρυσή Αυγή»¹.

Η εστίασή μας στη νεολαία δεν σημαίνει ότι η άκρα δεξιά αποτελεί ένα νεανικό πρόβλημα, το οποίο θα εξαϋλωθεί με την ενηλικίωση των νέων. Επιπλέον, ο όποιος περιορισμός της σχετικής συζήτησης στα όρια της νεολαίας δεν μπορεί παρά να στοχεύει στην απαλλαγή των ενηλίκων της ελληνικής κοινωνίας από τις δικές τους πολιτικές ευθύνες για την εκτεταμένη αποδοχή ακροδεξιών λογικών και πρακτικών στην σύγχρονη Ελλάδα. Μια σύντομη ματιά στις κοινωνικές διεργασίες του σύγχρονου παρελθόντος της χώρας μπορεί εύκολα να καταδείξει ότι οι σημερινοί νέοι ευθύνονται από λιγότερο έως καθόλου για το τι γίνεται στην Ελλάδα τα τελευταία 20 χρόνια.

Ωστόσο, οι όποιες εκφάνσεις της ελληνικής άκρας δεξιάς πείθουν πράγματι ένα κομμάτι της νεολαίας στην Ελλάδα είτε να προσχωρήσει στους κόλπους της είτε να τη στηρίξει εκλογικά είτε να αποδεχτεί σιωπηρά τις τακτικές και την επιχειρηματολογία της. Αποτελεί, συνεπώς, αυξημένη ευθύνη όλων όσων υποστηρίζουν τη δημοκρατία να συμβάλουν στην αποτροπή της περαιτέρω διάχυσης ακροδεξιών ιδεολογημάτων στην νεολαία και να εμποδίσουν την παγίωση τέτοιων ιδεολογημάτων σε συγκροτημένη και σταθερή πολιτική τοποθέτηση. Η ευθύνη αυτή καθίσταται εξαιρετικά επιτακτική στη δεδομένη ιστορική συγκυρία και εν μέσω των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών

ζητημάτων που διακυβεύονται τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη και απειλούν τη δημοκρατία και τα κοινωνικά δικαιώματα σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Όπως σχολίασε και ο Benjamin Abtan, πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Αντιρατσιστικού Κινήματος, «έναντι μιας τέτοιας προοπτικής, οι δημοκράτες πρέπει να κινητοποιηθούν σε ολόκληρη την Ευρώπη, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται σήμερα στην πρώτη γραμμή του μετώπου μιας μεγάλης μάχης για τη δημοκρατία στην ήπειρό μας»².

Δεν πρέπει, όμως, να υποτιμήσουμε τα δημοκρατικά αντανακλαστικά που ενισχύθηκαν τα τελευταία χρόνια σε ένα άλλο κομμάτι της νεολαίας, το οποίο εν μέσω έκπτωσης της δημοκρατίας και εντεινόμενης καταστρατήγησης και των πιο θεμελιωδών δικαιωμάτων στη χώρα επιμένει να διεκδικεί μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα. Σε καμία περίπτωση, δηλαδή, δεν πρέπει να γίνεται λόγος για μια νεολαία που ρέπει συνολικά προς την άκρα δεξιά. Είναι αναγκαίο να έχουμε κατά νου ότι τις τελευταίες δεκαετίες αναπτύσσονται αντιδιαμετρικά αντίθετες δυναμικές μέσα στη νεολαία αναφορικά με τον πολιτικό προσανατολισμό των νέων και πως αυτές οι αντίθετες δυναμικές βρίσκονται συχνά η μία απέναντι στην άλλη. Από τη μελέτη προκύπτουν έτσι δύο διαφορετικές και συγκρουόμενες οπτικές, α) εκείνη όσων αποδέχονται την άκρα δεξιά και β) εκείνη όσων αντιστέκονται στα επιχειρήματα και τις πρακτικές της, συμπαραστεκόμενοι στα θύματά της και προτάσσοντας την αλληλεγγύη.

Από την άλλη δεν πρέπει να ξεχνούμε και τις ομάδες στόχου και τα πραγματικά ή πιθανά θύματα που δημιουργεί η άκρα δεξιά στη νεολαία. Ένα κομμάτι της νεολαίας βιώνει ως πραγματικότητα ή διάχυτη απειλή τις συνέπειες ακροδεξιών λογικών και πρακτικών. Οι τελευταίες δεν προκύπτουν μόνο από τις ακροδεξιές πολιτικές δυνάμεις της χώρας, αλλά εκφράζονται άλλοτε πιο ανοιχτά και άλλοτε πιο σιωπηρά από εκπροσώπους του ίδιου του κράτος και των θεσμών του αλλά συχνά και από ευρύτερες δυνάμεις της ίδιας της κοινωνίας. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να διερευνήσουμε και να φροντίσουμε για εκείνες της ομάδες εντός της νεολαίας που συνιστούν και στοχοποιούνται ως θύματα της άκρας δεξιάς: νέοι/ες μετανάστες/τριες ή με μεταναστευτικό υπόβαθρο, νέοι/ες ομοφυλόφιλοι/ες, διαφυλικόι/ες,

1. Αριθμός Φύλλου 218, 21-27.11.1997. Ο τίτλος της εφημερίδας αποτελούσε σχολιασμό στα συμπεράσματα έρευνας για τους νέους, τα οποία υποδείκνυαν στροφή των νέων σε παραδοσιακές και συντηρητικές στάσεις και αξίες (πατριωτισμός και θετικές αντιλήψεις απέναντι σε θεσμούς, όπως η εκκλησία και ο στρατός). Η έρευνα διεξήχθη από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και τη VPRC (1997 - Έρευνα για την Πολιτική και Κοινωνική Συμμετοχή των Νέων), στην οποία κάνουμε και εμείς εκτενή αναφορά στο κεφ. Β.

2. http://news.kathimerini.gr/4dcgji/_w_articles_columns_2_29/11/2012_503269

νέοι/ες Ρομά, Εβραίοι/ες, Μουσουλμάνοι/ες ή νέοι/ες άλλων θρησκευτικών μειονοτήτων, νέοι/ες με αναπηρία κ.ά. Καθώς παρατηρείται μεγάλη ερευνητική ένδειξη στα ζητήματα που αφορούν τη νεολαία στην Ελλάδα, στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε την προσοχή μας κυρίως στο κομμάτι εκείνο της νεολαίας που στρέφεται στην άκρα δεξιά. Παράλληλα όμως θα παραθέσουμε μερικά στοιχεία στην κατεύθυνση των δύο άλλων συμπληρωματικών οπτικών που προτείνουμε για την κατανόηση των σχέσεων νεολαίας και άκρας δεξιάς. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τη διαδρομή της κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης μιας νεολαίας που ένα κομμάτι της αποδέχεται και στρέφεται ενεργά πολιτικά στην άκρα δεξιά. Θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι η σημερινή απήχηση της άκρας δεξιάς σε μια σημαντική μερίδα της νεολαίας δεν προέκυψε εκ του μηδενός στη χώρα. Στην πραγματικότητα προετοιμάζεται και καλλιεργείται συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες με τη σταδιακή απαξίωση των δημοκρατικών θεσμών καθώς και την επακόλουθη όξυνση της κρίσης στις σχέσεις νεολαίας-κοινωνίας. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε την έλλειψη ενός ισχυρού πολιτικού πόλου που διαφυλάττει και καλλιεργεί αποτελεσματικά τα προτάγματα της ισότητας και της αλληλεγγύης στην κοινωνία.

A. Νεολαία, κοινωνία και άκρα δεξιά

1. Νεολαία και κρίση στην Ελλάδα

Το ζήτημα της νεότητας αποτελεί ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα όλων των σύγχρονων κοινωνιών και συνδέεται με τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνιών στις οποίες ζούμε. Παρά το μεγάλο ενδιαφέρον που συγκεντρώνουν η νεολαία και τα επίδικά της και στην Ελλάδα (πολλές φορές με εκκωφαντικό τρόπο - βλ. τα «Δεκεμβριανά 2008»), οι προθέσεις και τα περιεχόμενα των σχετικών λόγων και πράξεων παραμένουν άκρως αντιφατικά.

Στην Ελλάδα η συστηματική και επιστημονική μελέτη της νεολαίας είναι πρόσφατη υπόθεση, καθώς μόλις από τη δεκαετία του 1980 αρχίζει να διεξάγεται μια κρίσιμη μάζα μελετών³. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι συνεχίζει να κυριαρχεί εδώ η σύγχυση μεταξύ

έρευνας και δημοσκόπησης⁴. Οι περισσότερες από τις εμπειρικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε αυτό το διάστημα επικεντρώνονται στην πλειονότητά τους στο μαθητικό και φοιτητικό πληθυσμό. Νέοι και νέες, όμως, δεν είναι μόνο οι μαθητές/τριες και οι φοιτητές/τριες, αλλά και όλοι εκείνοι και όλες εκείνες που ακόμη και σε πολύ νεαρή ηλικία εργάζονται για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους.

Ένα καθ' όλα παράδοξο χαρακτηριστικό, το οποίο αποτυπώνει την οξεία αντιφατικότητα του κυρίαρχου δημόσιου και επιστημονικού ενδιαφέροντος για τη νεολαία είναι το πάντρεμα μίας «νεολατρίας» στο λόγο με έναν «μισονεϊσμό» στη πράξη⁵. Βέβαια, η «νεολατρεία», που περιορίζεται μόνο στα λόγια, προσφέρεται για περαιτέρω μιντιακή κατανάλωση της νεότητας και των αναλώσιμων χαρακτηριστικών της. Γι' αυτό άλλωστε στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών αλλαγών και η «νεότητα» μετατρέπεται από ένα κοινωνικό αγαθό σε ένα κοινό και περιζήτητο εμπόρευμα. Ο ταυτόχρονος «μισονεϊσμός», όπως αποδεικνύεται στην πράξη, φορτώνει, χωρίς καμία ιδιαίτερη περίσκεψη, τα όποια «χρέη» της τωρινής γενιάς στις επόμενες.

Η νεολαία της σημερινής Ελλάδας είναι η πρώτη εδώ και πολλές δεκαετίες - τουλάχιστον από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά - που θα ζήσει χειρότερα από τους γονείς της. Η κρίση, μέσα από έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο αντιμετώπισης των δομικών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας από τις κυρίαρχες ελίτ, επιφυλάσσει για ένα μεγάλο κομμάτι της νέας γενιάς στην Ελλάδα ως μόνη επιλογή καριέρας την ανεργία, με το επίσημο ποσοστό της νεανικής ανεργίας να έχει ήδη ξεπεράσει το 50% και να συνεχίζει την ανοδική του πορεία⁶. Όποιες ελπίδες μπορούσαν να θρέψουν οι νέοι στην Ελλάδα για ανεξαρτητοποίηση και για «μια δική τους ζωή» αναβάλλονται - επ' αόριστον. Συνεπώς, εκεί που οι προηγούμενοι μετασχηματισμοί της κοινωνίας

4. Βλ. αναλυτικότερα Μαρβάκης και Παύλου (2007).

5. Παραφράζοντας και επεκτείνοντας μια φράση του ιστορικού Αντώνη Λιάκου στο Βήμα της Κυριακής, 30/03/2008, Α26.

6. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιοποίησε τον Οκτώβριο του 2012 η Ελληνική Στατιστική Αρχή, η ανεργία στις ηλικιακές ομάδες 15-24 και 25-34 ετών άγγιξε τον Ιούλιο του 2012 τα ποσοστά 54,2% και 31,4% αντίστοιχα, ενώ το συνολικό ποσοστό ανεργίας για όλες τις ηλικιακές ομάδες ανερχόταν στο 25,1% (http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJO02_DT_MM_07_2012_01_F_GR.pdf). Επίσης, η Eurostat σημειώνει το ποσοστό ανεργίας των νέων έως 25 ετών σε 58,4% και το συνολικό ποσοστό ανεργίας για όλες τις ηλικίες στην Ελλάδα σε 26,4% για το Δεκέμβριο του 2012 (http://europa.eu/rapid/press-release_STAT-13-50_en.htm).

3. Από τις οποίες άλλωστε αντιλούμε και εμείς τα στοιχεία για τις αναφορές μας.

άρχιζαν να τροποποιούν τις λεγόμενες παραδοσιακές, ιεραρχικές σχέσεις εξάρτησης μεταξύ νέων και ενηλίκων ή γονέων, οι νέοι τώρα θα συνεχίζουν να είναι εξαρτημένοι από τους ενήλικες γονείς τους. Η εξάρτηση αυτή των νέων βαθιάει ουσιαστικά, δεδομένου ότι οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ νέων και ενηλίκων ή γονέων μετατρέπονται ταυτόχρονα σε ανταγωνιστικές. Οι νέοι θα πρέπει τώρα να αντιμετωπίζουν τους ενήλικες ή γονείς τους ανταγωνιστικά για τα ίδια σπάνια κοινωνικά αγαθά - όπως η εργασία και οι δυνατότητες μόρφωσης. Ωστόσο, ακόμη και μια τέτοια «ανταγωνιστικότητα σε εξάρτηση» δεν περιλαμβάνει καμία ιδιαίτερη υπόσχεση για τους νέους αν λάβουμε υπόψη μας τις εργασιακές συνθήκες που επιδεινώνονται και διευρύνουν το καθεστώς των «φτωχών εργαζόμενων» (working poor) σε ένα όλο και μεγαλύτερο κομμάτι των εργαζόμενων.

Καθώς η σχέση νεολαίας και κοινωνίας στην Ελλάδα οξύνεται, η νεολαία αναζητά τρόπους έκφρασης με φόντο τα αδιέξοδα που δημιουργούνται. Στο πλαίσιο αυτό, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ένα κομμάτι της νεολαίας στην Ελλάδα αναζητεί την διέξοδο στην αποδοχή εκείνων των ακροδεξιών λογικών, που χρόνια τώρα καλλιεργούνται και συνιστούν ένα μέρος της «κανονικότητας» στην αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων στην ελληνική κοινωνία. Προηγείται, δηλαδή, η νομιμοποίηση της ανισότητας ως κοινωνική πρακτική για να μπορεί στη συνέχεια να αποτελέσει και στοιχείο αποδεκτής συγκροτημένης ακροδεξιάς πολιτικής θέσης που τη δικαιολογεί. Για ένα μέρος της νεολαίας στην Ελλάδα η αποδοχή ακροδεξιών θεωριών και πρακτικών φαντάζει μια προσιτή αλλά και «νόμιμη» διέξοδος για την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων.

2. Ενάντια στη μυθοποίηση της άκρας δεξιάς

Θεωρούμε αναγκαίο να αντιπαθούμε ευθύς εξ' αρχής στην προσφιλή «εκτίμηση» ότι η ελληνική κοινωνία αιφνιδιάστηκε από την άκρα δεξιά - από τη Χρυσή Αυγή (Χ.Α.) εν προκειμένω. Μαζί, ενδεχομένως, με τη μια και μοναδική εξήγηση για αυτό: την κρίση. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή να δείξουμε ότι στην ελληνική κοινωνία εδώ και χρόνια προετοιμάζεται ένα «γίγνεδο» για την άκρα δεξιά πάνω στο οποίο παίζει ένα εύκολο παιχνίδι χωρίς ισχυρό αντίπαλο⁷. Το αποκλειστικό ενδιαφέρον για την αποδοχή της Χ.Α. - από τους νέους στη δική μας

περίπτωση - περιορίζει την έρευνα στην κορυφή του παγόβουνου⁸, και αρνείται έτσι πεισματικά να καταπιαστεί με πράξεις και παραλείψεις της πραγματικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, χάρη στις οποίες η Χ.Α. μπορεί σήμερα να «συμπυκνώνει» πολιτικές θέσεις και να εκπροσωπεί τάσεις που έχουν καλλιεργηθεί μέσα στη κοινωνία, το κράτος και τους θεσμούς του.

Η Χ.Α., όπως και άλλες εκφάνσεις της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα (π.χ. ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός - ΛΑ.Ο.Σ.)⁹, έρχεται να «καρπωθεί» τη σοδειά αρκετών δεκαετιών, χωρίς ωστόσο να έχει συμβάλει καθόλου στην σπορά και καλλιέργεια αυτής της σοδειάς. Η κύρια, λοιπόν, ευθύνη για τη στροφή στην άκρα δεξιά δεν μπορεί να καταγραφεί ως μαγική επιτυχία της δράσης της Χ.Α.. Αλλού πρέπει να στρέψουμε το βλέμμα μας: καταρχήν στη σταδιακή και συστηματική απαξίωση της λειτουργίας της δημοκρατίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες από τους «εντός συστήματος». Η καταλυτική κοινωνική διαδικασία πίσω από την «μαγική» άνοδο της Χ.Α. συνίσταται στη γενικευμένη αναξιοπιστία του πολιτικού συστήματος και των δημοκρατικών θεσμών, καθώς και την συστηματική κατάλυση σημαντικών θεσμών της από τις πολιτικές ελίτ. Παράλληλα καταλυτικό ρόλο για την άνοδο της Χ.Α. έπαιξε η έλλειψη ενός άλλου ισχυρού πολιτικού πόλου που θα μπορούσε να αντισταθμίσει μια στροφή προς την άκρα δεξιά.

Η άνοδος της Χ.Α. ωστόσο ούτε ξαφνικά προέκυψε ούτε επιβλήθηκε στην ελληνική κοινωνία. Τέτοιου είδους πρόχειρες αντιλήψεις - όσο προσφιλείς και να είναι - συμβάλλουν αφενός στη μυθοποίηση της Χ.Α. και των δυνατοτήτων της πολιτικής της δράσης. Αφετέρου απαλλάσσουν την υπόλοιπη, δημοκρατική κοινωνία από τις ευθύνες της για την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας. Και ακριβώς αυτή η λειτουργία του μύθου αυτού, η ασυλία

8. Παραμένει στη κορυφή προκειμένου να μην χρειάζεται να ενδιαφερθεί για την πραγματική έκταση και το βάθος του συνολικού «παγόβουνου», την ιστορία της δημιουργίας του καθώς και τις ευθύνες της ευρύτερης κοινωνίας στα παραπάνω.

9. Καθώς τον τελευταίο καιρό γίνεται συχνά συζήτηση σχετικά με το αν η Χ.Α. μπορεί να θεωρηθεί «ακροδεξιά» και αν πρέπει να συγκαταλέγεται στις ακροδεξιές πολιτικές δυνάμεις ή αν πρέπει να υπάρξει κάποια διάκριση ή διαχωρισμός της στη βάση της νεοαζιστικής της φυσιογνωμίας, σφειλούμε εδώ να επισημάνουμε ότι στην παρούσα μελέτη η Χ.Α., παρά την ιδιαιτερότητα της ως προς τη σύνθεση, την επιχειρηματολογία και τις μεθόδους δράσης της, δε διαχωρίζεται κάθετα από την (όποια) άκρα δεξιά όσον αφορά την πολιτική της «ουσία». Με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση των κοινωνικών διάστασεων/προεκτάσεων των ακροδεξιών πολιτικών στην Ελλάδα, η Χ.Α. καθίσταται αντιληπτή ως ένα (νεοαζιστικής έμπνευσης) «άκρο» του (ακρο)δεξιού πολιτικού φάσματος στη βάση του λόγου και των πρακτικών της, που προπαγανδίζουν, καλλιεργούν, νομιμοποιούν και ενισχύουν την κοινωνική ανισότητα.

7. Βλ. Μαρβάκης (2011).

που παρέχει στους «συνενόχους», θα πρέπει να μας κάνει πολύ καχύποπτους¹⁰. Πρέπει συνεπώς να αντισταθούμε στη μυθοποίηση της πιο σύγχρονης και επίκαιρης εκδοχής της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα, της Χ.Α., ως προς το βεληνικές, την έκταση και σημασία της ίδιας της δράσης της και τις συνέπειές της στην ελληνική κοινωνία. Όσο αυτονόητο και να μοιάζει, η δράση της ίδιας της Χ.Α. δεν είχε και δεν έχει ούτε το μέγεθος, ούτε τη σημασία που της αποδίδεται¹¹.

Ωστόσο, δεν πρέπει επ' ουδενί να υποτιμούμε την επικινδυνότητα της πρόσφατης εκλογικής ανόδου και της δημοτικότητας της Χ.Α. Η Χ.Α. αποτελεί αυτή τη στιγμή το βασικό εκφραστή του απενοχοποιημένου εκφασισμού μιας μερίδας των πολιτών της χώρας. Η επικινδυνότητα της συνίσταται κυρίως σε δύο σημεία: πρώτον, εγκυμονεί κινδύνους τόσο για την ίδια τη ζωή όσο και για την ποιότητα ζωής πολλών ανθρώπων που βιώνουν καθημερινά τη φασιστική βία και τρομοκρατία και δεύτερον, εγκυμονεί κινδύνους για την ίδια τη δημοκρατία στην Ελλάδα, καθώς δεν αποτελεί ένα αθώο παροδικό ξέσπασμα κάποιων πολιτών απέναντι στην κρίση, αλλά δύναται να αποτελέσει ένα είδος επόμενου βήματος στην αποδοχή, καθιέρωση και νομιμοποίηση των ακροδεξιών πρακτικών και λογικών.

3. Ριζοσπαστικός κομφορμισμός της άκρας δεξιάς

Η άκρα δεξιά - όπως σε όλη την Ευρώπη, έτσι και στην Ελλάδα - δεν αποτελεί ούτε έναν διάττοντα αστέρα στο πολιτικό στερέωμα ούτε ένα μονοδιάστατο κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο. Η πολυπλοκότητά του εκφράζεται τόσο στις επιλεγμένες μορφές οργάνωσης και πολιτικής δράσης, όσο και στην ιδεολογική θεμελίωση αυτών των μορφών οργάνωσης και δράσης¹². Ακόμη και η ονομασία

10. «Η θέση τώρα ότι η πτώση της Δημοκρατίας οφείλεται στη δράση των «άκρων», όχι μόνο αθώνει όλες τις μη ακραίες, τις αποκαλούμενες «μετριοπαθείς» πολιτικές δυνάμεις παρουσιάζοντάς τις αναγκασμένες να αποδεχθούν την τελική παράδοση της εξουσίας στους Ναζί, αλλά επιπλέον συγκαλύπτει την πολιτική τους ευθύνη καθ' όλη τη διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου» (Χατζηιωσήφ 2012, σελ.14-15).

11. Επίσης, η συγκεκριμένη έκφραση της άκρας δεξιάς πρέπει με τη σειρά της να «αποδείξει» ότι μπορεί να χειριστεί αυτή τη πολιτική σοδιά. Η «απόδειξη» αυτή είναι αναγκαία προκειμένου να αποκτήσει η Χ.Α. - ως επίκαιρος εκφραστής της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα - επιπλέον πόρους (από χρήματα μέχρι αναγνώριση και πολιτικό know-how) από πολιτικές δυνάμεις που θα εκτιμήσουν ως ωφέλιμη την δράση της Χ.Α. για δικούς τους σκοπούς. Για παράδειγμα: ομοιοπαθητισμός ορισμένων πολιτικών, τρομοκρατία ενάντια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων - ως οιοει «προληπτική αναχαίτιση» πιθανών αντιστάσεων, για παράδειγμα των μεταναστών, οι οποίοι ως επισφαλέςτατοι εργαζόμενοι πλήττονται πρώτοι και βάρβαρα από τη «κρίση».

12. Βλ. π.χ. τις εργασίες του Cas Mudde (2007, 2011), <http://www.eurozine.com/articles/2010-08-31-mudde-en.html>

ως «άκρα δεξιά» αποτελεί ενίοτε μέρος του παιχνιδιού. Έτσι, για παράδειγμα, στην Ελλάδα και ο ίδιος ο πολιτικός χώρος αυτός αρέσκειται περισσότερο στον χαρακτηρισμό «ριζοσπαστική δεξιά», καθώς παραπέμπει σε θετικότερους πολιτικούς συνειρμούς από ό,τι το επίθετο «άκρα» (βλ. για παράδειγμα Κολοβός 2005).

Η άκρα δεξιά σε όλη την Ευρώπη - αλλά και στην Ελλάδα - δεν φημίζεται για την πλούσια θεματολογία και τις πρωτότυπες πολιτικές θέσεις και προτάσεις της. Δεν επιδεικνύει κάποια ιδιαίτερη πολιτική φαντασία ή εξυπνάδα και αυτό λόγω του ότι μπορεί να στηριχτεί στη γενικότερη κοινωνική δυναμική του μετασχηματισμού των κοινωνιών μας. Ελλείψει θεμάτων και εχθρών, πειραματίζεται, αυτοσχεδιάζει, προσπαθεί σε όλη την Ευρώπη εδώ και περίπου 30 χρόνια να ανακαλύψει και να προβάλλει θέματα που μπορούν να λειτουργήσουν ως κόμβοι συσπείρωσης και ως διακριτά σημεία και θέματα φαινομενικής αντίθεσης και διαφοροποίησης από το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, μια σειρά από πολιτικές αρχές του πρόσφατου οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού μπορούν να γίνουν αποδεκτές από την άκρα δεξιά, καθότι είναι συμβατές με τις πολιτικές της αξίες. Σε αυτό το πλαίσιο, η άκρα δεξιά συμπυκνώνει και ενώνει σε πολιτικό πρόταγμα ευρύτερα αποδεκτές αξιακές θέσεις που ετοιμάζονται από καιρό και υιοθετούνται από ένα ευρύτερο πολιτικό φάσμα.

Η άκρα δεξιά είναι πρωτίστως και ουσιαστικά ένα ριζοσπαστικό μεν, κομφορμιστικό δε, κίνημα. Ο ριζοσπαστικός κομφορμισμός βοηθάει την άκρα δεξιά να θερίσει περισσότερα από αυτά που έσπειρε. Επιγραμματικά, μπορούμε να πούμε ότι το πρώτο «χέρι βοήθειας» για τη νέα δεξιά συγκροτείται από τον «ιστορικό αέρα» της «εποχής-περάσματος» και τον νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα που κυριαρχεί στον μετασχηματισμό αυτό. Αυτή η «βοήθεια» προς τη νέα δεξιά ενισχύεται από μια επιπλέον ιδεολογική συμβολή «απ' έξω». Ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις συνδιαμορφώνουν ένα ιδεολογικό έδαφος, το οποίο επιτρέπει στην άκρα δεξιά να αλιεύει, ακόμη και στα «μετόπισθεν της αριστεράς»¹³.

Η άκρα δεξιά προωθεί ιδεολογίες ανισότητας και επιδιώκει έναν κόσμο οργανωμένο στη βάση του κοινωνικού

13. Όπως αναφέρει ο Γιώργος Τσιτάκαλος στο «ΒΗΜΑ των Ιδεών», Θεωρίες συνωμοσίας και ρατσισμός. Η Ακροδεξιά αλιεύει ψηφοφόρους στα μετόπισθεν της Αριστεράς, 7/9/2007, <http://www.vimaideon.gr/PrintArticle.aspx?d=20070907&nid=5912816&sn=%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%91>

δαρβινισμού. Η όποια χωροχρονική πολιτική έκφραση της άκρας δεξιάς συνιστά συνειδητή περιφρόνηση της δημοκρατίας και, συνεπώς, αποτελεί ως τέτοια εστία βαρβαρότητας. Πέρα από αυτά τα γενικά χαρακτηριστικά και με αναφορά ειδικά στην σημερινή Ελλάδα μπορούμε να επισημάνουμε επιπλέον μερικά επιμέρους πολιτικά στοιχεία της άκρας δεξιάς:

- Ένας ριζοσπαστικός εθνικισμός αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της άκρας δεξιάς, περιλαμβάνοντας την ιδεολογική αξίωση για μια ομογενοποιημένη κανονικότητα, από την οποία άλλωστε προκύπτει και τεκμαίρεται η άρνηση της διαφοράς. Επιπλέον η έμφαση στο έθνος σηματοδοτεί και ένα είδος «εννοιολογικού εκσυγχρονισμού» του νέου φασισμού, δηλαδή την αντικατάσταση της έννοιας «λαός» με την έννοια «έθνος».
- Μια περίεργη αντισυστημικότητα – από τη γενικότερη απονομιμοποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος («όλοι οι πολιτικοί το ίδιο είναι») μέχρι τη λογική του «όλοι οι άλλοι (ουσιαστικά οι ελίτ) δεν είναι αρκετά ικανοί ή καθαροί για να δουλέψουν το σύστημα».
- Ένα δύσκολο πολιτικό πάντρεμα, μεταξύ, αφενός, της υποστήριξης αντιλαϊκών (οικονομικών) πολιτικών και αφετέρου, της αξίωσης και απαίτησης για «εθνική προτεραιότητα» (national preference). Η παντρεία αυτή παράγει μια εσωτερική ένταση, η οποία όπως σε όλη την Ευρώπη, έτσι και στην Ελλάδα, έχει βρει ως το κατ' εσχόλη πεδίο εκτόνωσης και εφαρμογής της μια πληθώρα πολιτικών εις βάρος των μεταναστών. Για παράδειγμα: και ο ΛΑ.Ο.Σ. δεν αντιτίθεται ολοκληρωτικά στην ύπαρξη μεταναστών στην χώρα μας, αλλά απαιτεί απλά μια ωμή ρύθμιση της παραμονής τους. Το σημαντικό και πολιτικά επικίνδυνο εδώ είναι το γεγονός ότι στην αξίωση αυτή συμμετέχει και ένα ευρύτατο πολιτικό φάσμα - πέρα από την άκρα δεξιά.
- Προσπάθεια μαζικής κινητοποίησης που βασίζεται, για παράδειγμα, στο (κοινό) βίωμα, στην αίσθηση της υποκειμενικής αδυναμίας και έκθεσης σε ανίκανες ελίτ και σε δυνάμεις που δεν ελέγχουμε. Ή, για παράδειγμα, στο βίωμα, στην αίσθηση της αδικίας, της έλλειψης αξιοπρεπούς αντιμετώπισης (βλ. και το σύνθημα του ΛΑ.Ο.Σ.: «μας κλέβουν τις δουλειές, μας κλέβουν την αξιοπρέπεια»).

Β. Πολιτικοί προσανατολισμοί των νέων στην ελληνική κοινωνία

1. Σταδιακή απαξίωση και απονομιμοποίηση της δημοκρατίας στην πράξη

Η εντεινόμενη ανισότητα και η συστηματική περιφρόνηση της δημοκρατίας και των θεσμών στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας οδήγησε σταδιακά σε απαξίωση της ίδιας της δημοκρατίας στη χώρα. Αυτή η γενικευμένη απονομιμοποίηση της δημοκρατίας ενισχύεται αφενός, αλλά και προάγει ταυτόχρονα, καθότι τις νομιμοποιεί, ακροδεξιές λογικές και πρακτικές για την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων που αφορούν αδύναμες ομάδες στην ελληνική κοινωνία. Η νομιμοποίηση συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι αυτές οι κοινωνικές πρακτικές - ως θεσμικός και καθημερινός ρατσισμός απέναντι σε συγκεκριμένες και κοινωνικά αδύναμες ομάδες - δε συμβάλλουν στην άμβλυνση ή εξάλειψη των ανισοτήτων - όπως το επιτάσσει η δημοκρατία - αλλά αντιθέτως παγώνουν τις ανισότητες.

1.1 Η διάσταση ανάμεσα στο «προφανές/ πρόδηλο» και το «πραγματικό»

Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η υποβάθμιση της δημοκρατίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα αποτυπώνεται ως μία διάσταση μεταξύ του «προφανούς/ πρόδηλου» και του «πραγματικού». Αυτή η διάσταση, που αποτελεί στην πραγματικότητα μία δύσκολη διαλεκτική, εκφράζεται με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο στη σχέση μεταξύ ελληνικής κοινωνίας και νεολαίας: ως παράδειγμα μπορούμε να αναφερθούμε στην κατάσταση των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Το προφανές, το πρόδηλο, δηλαδή το δημόσιο σχολείο, που επισκέπτονται αυτά τα παιδιά πριν το μεσημέρι, δεν είναι και το πραγματικό τους σχολείο. Το πραγματικό σχολείο, το οποίο τα προετοιμάζει για τις εξετάσεις προς το «επόμενο βήμα» της πορείας τους, το επισκέπτονται μεν μαζικά, αλλά το απόγευμα ή το βράδυ. Αυτό το πραγματικό, αλλά όχι και προφανές/πρόδηλο σχολείο είναι, όμως, ιδιωτικό και άρα πρέπει να πληρωθεί. Αυτή η νοερή δυναμική μεταξύ του προφανούς και του πραγματικού έχει ωστόσο πολύ σωματικά αντίστοιχα. Κάτι που δεν αποτελεί καμία έκπληξη μετά από μια 15ωρη μέρα εργασίας με σπαστό ωράριο πρωί και απόγευμα.

Το επόμενο επίπεδο αυτής της διαλεκτικής το κατακτά κανείς με την προφανή και πραγματική επίγνωση ότι αυτό το κοπιαστικό εικονικό-σωματικό καθεστώς περιλαμβάνει όλο και λιγότερη υπόσχεση και προοπτική για τους νέους. Οι νέοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μπορούν μεν να συλλέξουν με ατομικές υψηλές επιδόσεις τις αναγκαίες βεβαιώσεις επιτυχίας, όμως τα αποδεικτικά αυτά περιλαμβάνουν όλο και λιγότερο την υπόσχεση για κοινωνική ένταξη, και δη στα «μεσαία στρώματα» - των γονιών. Επομένως, οι νέοι βιώνουν καθημερινά τον εαυτό τους παγιδευμένο, παρ' όλες τις υψηλές επιδόσεις τους, στις δυνατότητες κοινωνικής αναπαραγωγής τις οποίες εξασφαλίζει η οικογενειακή τους καταγωγή. Επιπλέον, οι νέοι συνειδητοποιούν ότι και αυτές οι δυνατότητες είναι μάλλον επισφαλείς παρά δεδομένες.

Συνεπώς, το πιο πρόδηλο και απτό γεγονός είναι αυτό που αναφέραμε και πιο πάνω: για πρώτη φορά στην Ελλάδα - τουλάχιστον από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά - η επόμενη γενιά θα ζηήσει «χειρότερα» από την προηγούμενη. Και αυτό παρ' όλες τις υψηλές επιδόσεις προσαρμογής και απόδοσης που καταβάλλει αποδεδειγμένα και καθημερινά. Ο οικονομικός μετασχηματισμός της Ελλάδας συνθλίβει τα μεν προφανή αλλά παρ' όλα αυτά μη-πραγματικά, στην ουσία εικονικά, μεσαία στρώματα, που δημιουργήθηκαν τεχνητά με τη συμβολή των ευρωπαϊκών κονδυλίων και των δανείων. Οι νέοι της δευτεροβάθμιας, ως παιδιά τέτοιων μεσαίων στρωμάτων, ανήκουν στα πλέον σίγουρα - πρόδηλα και πραγματικά - θύματα αυτού του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας όπου τα μη προνομιούχα παιδιά ήταν και είναι ούτως ή άλλως αποκομμένα από αυτή τη διαδικασία.

Η διάσταση αυτή μεταξύ του προφανούς/πρόδηλου και του πραγματικού, που συνιστά ένα βασικό σημείο έκφρασης της απαξίωσης της δημοκρατίας και ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο στην συστηματική, διαδοχική αποδόμηση της πίστης στους δημοκρατικούς θεσμούς, δεν αφορά μόνο τους νέους. Η παράλληλη λειτουργία δύο διαφορετικών μορφών «πραγματικότητας» έχει την ισχύ της σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου στην ελληνική κοινωνία: η πρωινή παιδεία έχει την απογευματινή παραπαιδεία στο πλάι της, η οικονομία την παρα-οικονομία, το σύστημα υγείας θέλει το «φακελάκι» του, η πολυνομία διαθέτει και πολλά παραθυράκια - για τους «σχετικούς» βέβαια, κλπ.

1.2 Και οι νέοι με μεταναστευτικό υπόβαθρο;

Ένα γενικότερο χαρακτηριστικό των προβληματικών στοιχείων στην οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας αποτελεί το γεγονός ότι θύματά τους είναι άτομα από όλες τις κοινωνικά ανίσχυρες ομάδες. Το ελληνικό κράτος έχει μεγάλη εμπειρία στη διακριτική και ενίοτε εξευτελιστική μεταχείριση των κοινωνικών μειονοτήτων του. Οι μετανάστες ως μια ιστορικά νέα, πολυεθνική και εθνοταξική «μειονότητα» στην ελληνική επικράτεια - και ως εκ τούτου ένα κοινωνικά ανίσχυρο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού - υφίστανται τις συνέπειες τέτοιων προβληματικών σημείων της οργάνωσης και λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας. Μπορούμε να συμπεράνουμε συνεπώς ότι στο πετσί και στο πρόσωπο των μεταναστών απαξιώνονται μια σειρά από σημαντικά συστατικά μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Επιπλέον, η ελληνική κοινωνία - αντιμετωπίζοντας τους μετανάστες με τους συγκεκριμένους εξευτελιστικούς τρόπους - εθίζεται¹⁴ σε επικίνδυνες πολιτικές και πρακτικές, οι οποίες υποσκάπτουν βασικά συστατικά του δημοκρατικού πολιτεύματος (κράτος δικαίου, κράτος πρόνοιας κλπ.)¹⁵. Αξίζει εδώ να δούμε κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία στην αντιμετώπιση των νέων με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Ένα κεντρικό στοιχείο του «ειδικού καθεστώτος» που επιφυλάσσεται στους νέους/μετανάστες αποτελούν οι πολλαπλές πρακτικές απονομιμοποίησης των δικαιωμάτων τους στο κοινωνικό αγαθό «νεότητα» μέσω των κυρίαρχων λόγων και πολιτικών.

Το «ειδικό καθεστώς» νεότητας για τους νέους/μετανάστες περιλαμβάνει, από τη μια, την στέρση κάποιων αγαθών και δυνατοτήτων που είναι αυτονόητα για τις αντίστοιχες ομάδες «ντόπιων». Περιλαμβάνει ταυτόχρονα και την επιφόρτιση με επιπλέον προβλήματα και δυσκολίες, τις οποίες οι νέοι πρέπει να αντιμετωπίσουν. Έτσι, για παράδειγμα, εκεί που η ιδεολογία του πρόσφατου κοινωνικού μετασχηματισμού προβάλλει όλο και πιο επιτακτικά την ατομικότητα - σε αντίθεση με την κοινότητα, την ομάδα, κλπ. - τα παιδιά των μεταναστών εξαναγκάζονται να παλεύουν όχι μόνο με τις αδυναμίες που σχετίζονται με την εθνοταξική καταβολή τους, αλλά και με το φάντασμα του κράτους καταγωγής των γονιών τους, στα δίκτυα του οποίου εμπλέκονται κι αυτά.

14. Με τη διπλή έννοια: «εξασκεί το επάγγελμα», και «κάνει ασκήσεις» προκειμένου να (...)

15. Πρέπει να επισημάνουμε πως το κράτος πρόνοιας ήταν ανέκαθεν ελλειμματικό και υποστελεχωμένο με απουσία συνολικής στρατηγικής για τη φροντίδα των αδύναμων κοινωνικών ομάδων.

Ενώ οι ντόπιοι νέοι είναι άτομα που ανήκουν στην κατηγορία των «νέων», οι νέοι/μετανάστες προσκολλώνται μέσω διοικητικών πρακτικών στην εθνική ταυτότητα των γονιών τους¹⁶. Η επιφόρτιση αυτή με την εθνική ταυτότητα των γονιών τους από την ελληνική διοίκηση μετατρέπει και στη συνέχεια αντιμετωπίζει τους νέους/μετανάστες όχι ως κομμάτι της νεολαίας της Ελλάδας, αλλά ως εκπρόσωπους μιας ξένης χώρας, του εκάστοτε κράτους καταγωγής των γονιών τους. Η αντιμετώπιση αυτή δεν σηματοδοτεί τίποτε άλλο από το ότι η ελληνική κοινωνία δεν βλέπει τους νέους αυτούς σαν «δικά της παιδιά», αλλά ως ξένα στοιχεία. Και εδώ η επίσημη αντιμετώπιση από την ελληνική κοινωνία εκθέτει τους νέους αυτούς. Τους μετατρέπει δηλαδή σε εύκολους στόχους της άκρας δεξιάς, η οποία το μόνο που πρέπει να κάνει είναι να μεταφράσει την εξευτελιστική αντιμετώπιση σε «κανονικότητα» και να την επιβάλει με βάρβαρο τρόπο.

Η επιφόρτιση των νέων/μεταναστών από την ελληνική διοίκηση και τον κυρίαρχο λόγο με πρόσθετα βαρίδια στην ανάπτυξη τους δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα πολιτισμικών προστριβών ή προκαταλήψεων. Δεν πρόκειται δηλαδή για κάποιο πολιτισμικό χαρακτηριστικό ή πρόβλημα το οποίο επιδέχεται κάποια διορθωτική παρέμβαση με την βοήθεια ευρωπαϊκών κονδυλίων. Πρόκειται πρωτίστως για αθέμιτη συμβολή σε έναν ταξικό ανταγωνισμό με άνισους όρους. Η ελληνική διοίκηση αντιμετωπίζει δηλαδή τους νέους/μετανάστες ως υπηκόους ξένων κρατών και όχι ως κομμάτι της «δικής της «νεολαίας», όχι στη βάση κάποιου υπέρμετρου εθνικισμού ή κάποιων προκαταλήψεων των λειτουργών της. Με τις διοικητικές της πράξεις και πολιτικές η Ελληνική πολιτεία λειτουργεί ως διεκπεραιωτής των ειδικών ταξικών συμφερόντων ντόπιων στον διευρυμένο ανταγωνισμό για τα κοινωνικά αγαθά. Και επιτελεί μια τέτοια λειτουργία, π.χ. μέσω της αθέμιτης διάκρισης σε βάρος νέων/μεταναστών.

1.3 Συντηρητισμός και αυταρχισμός στη νεολαία

Παρά τις αντιστάσεις που μπορεί να εκδηλώνονται στη νεολαία και στην ευρύτερη κοινωνία απέναντι στην υποβάθμιση της δημοκρατίας, η όξυνση των ανισοτήτων και η έλλειψη δημοκρατικών διεκδικήσεων συμβάλλει στην καλλιέργεια και ενίσχυση των προκαταλήψεων

ενάντια σε ομάδες που βιώνουν διακρίσεις και μορφές κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν πρόκειται ωστόσο για φαινόμενο αποκλειστικά ελληνικό, αλλά για μία τάση που παρατηρείται στις ευρωπαϊκές κοινωνίες τις τελευταίες δεκαετίες και η οποία αφήνει ανοιχτό το δρόμο στην άκρα δεξιά (Zick κ.ά. 2011).

Οι ακροδεξιοί λόγοι και πρακτικές χαρακτηρίζονται από επιθετικότητα απέναντι στη διαφορετικότητα και παράλληλα συνδέονται συχνά με τις παραδοσιακές συντηρητικές έννοιες του «έθνους», της «πατρίδας», της «θρησκείας», της «οικογένειας». Μια απόπειρα ανίχνευσης των αντανάκλαστικών των νέων απέναντι σε αυτές τις έννοιες καθώς και των αντιλήψεων και των αξιών τους για την κοινωνική ζωή ευρύτερα θα μπορούσε να φωτίσει ορισμένες πτυχές της αποδοχής, της ανοχής ή και της αντίστασης της νεολαίας απέναντι στις ακροδεξιές λογικές και πρακτικές και στις πολιτικές δυνάμεις που υπερασπίζονται και εφαρμόζουν τέτοιου είδους λογικές και πρακτικές στη χώρα.

Από τα δεδομένα των λιγοστών σχετικών ερευνών διαπιστώνεται ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες «παραδοσιακές» αξίες του ελληνικού εθνικισμού, όπως η οικογένεια, η πατρίδα και η θρησκεία/εκκλησία, κατέχουν κρίσιμες θέσεις στο αξιακό σύστημα της νεολαίας στην Ελλάδα, αν και η νοσηματοδότηση των εννοιών αυτών από τους νέους χρήζει συστηματικότερης διερεύνησης. Επίσης, από τα δεδομένα των λιγοστών σχετικών ερευνών προκύπτουν σημαντικά στοιχεία συντηρητισμού αλλά και αυταρχισμού για ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας. Τα στοιχεία αυτά δε μπορεί να είναι τυχαία ούτε προϊόν παρθενόγενεσης, αλλά υπονοούν τη συστηματική καλλιέργεια συντηρητικών και αυταρχικών απόψεων και πρακτικών στην κοινωνία και κατ' επέκταση στη νεολαία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Ο διάχυτος, όμως, συντηρητισμός και αυταρχισμός εύκολα μπορεί να καταλήξει να εκφραστεί ως πολιτική επιλογή με ακροδεξιά πρόσημο ή έστω ως αποδοχή ακροδεξιών λογικών και πρακτικών ή ακόμη και ως ανοχή απέναντι σε αυτές.

1.4 Οικογένεια: «ασφαλές» καταφύγιο ενάντια σε μια αφιλόξενη κοινωνία

Όσον αφορά την πίστη στην οικογένεια, είναι χαρακτηριστικό ότι η οικογένεια καταλαμβάνει σταθερά την υψηλότερη θέση μεταξύ των κοινωνικών αξιών των νέων. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα των ερευνών της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ, 2000 & 2005),

16. Από μια άλλη οπτική επιχειρηματολογίας θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι τους στερείται η ατομικότητα τους, καθώς και η προοπτική μια μετα-εθνικής ταυτότητας!

η οικογένεια θεωρούνταν η πιο σημαντική αξία για την πλειονότητα της νεολαίας: το 1997 το 81,7% και το 1999 το 86,4% των νέων θεωρούσαν την οικογένεια «πολύ σημαντική», ενώ κατά το 2005 η οικογένεια ως κοινωνική αξία αξιολογήθηκε με μέσο όρο 9.4/10. Ωστόσο, οι νέοι δε φαίνεται να πιστεύουν τυφλά στην αξία της οικογένειας, λόγω κάποιας εθνικής παράδοσης, αλλά όπως συμπεραίνουν οι ερευνητές της δεύτερης και πιο πρόσφατης έρευνας της ΓΓΝΓ (2005, σελ. 64), η οικογένεια αποτελεί «ένα είδος βασικού καταφυγίου για το νέο άτομο», που παρέχει «ασφάλεια και στήριξη - οικονομική και συναισθηματική». Μάλιστα «η οικογένεια αναδύεται ως η μόνη ασφαλής σανίδα σωτηρίας» που προστατεύει το άτομο από τους συχνά διεφθαρμένους, αφιλόξενους, ενίοτε εκθρηνικούς προς τους πολίτες, θεσμούς.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί αυτή η ανταγωνιστική διάσταση μεταξύ των σχέσεων της νεολαίας με τους κοινωνικούς θεσμούς: η εμπιστοσύνη στην οικογένεια λειτουργεί ανταγωνιστικά προς μια απροσπέλαστη ή ακόμη και απειλητική κοινωνία. Στο σημείο αυτό προκύπτει ένα ανοιχτό ερώτημα για την εξέλιξη της παραπάνω δυναμικής στις σχέσεις νεολαίας - κοινωνίας εν μέσω κρίσης. Μίας κρίσης, κατά την οποία η νεολαία αποκλείεται όλο και περισσότερο από τη συμμετοχή σε μια σειρά από κοινωνικούς θεσμούς και διεργασίες. Παράλληλα οι δυνατότητες φροντίδας των νέων από τις οικογένειές τους συρρικνώνονται δραματικά για τη μεγάλη πλειοψηφία. Ανακύπτει, επίσης, και ένα ερώτημα σχετικά με τη χρήση και τη νοηματοδότηση της έννοιας στο πλαίσιο των ακροδεξιών λόγων που κατασκευάζονται σήμερα στην Ελλάδα με αναφορά στην οικογένεια (είτε αυτή αφορά τις μεμονωμένες ελληνικές οικογένειες που υπόσχεται να προστατεύσει η άκρα δεξιά είτε την ευρύτερη «οικογένεια» του έθνους ή της φυλής που διατείνεται ότι υπερασπίζεται η άκρα δεξιά).

1.5 Πατρίδα: προτεραιότητα σε ένα στεγανό έθνος

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το δεδομένο ότι η πατρίδα έχει καταγραφεί στις λιγοστές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών για τη νεολαία ως ιδιαίτερα σημαντική αξία για μια αξιοσημείωτη μερίδα των νέων. Μάλιστα, η νοηματοδότηση της έννοιας «πατρίδα» περιλαμβάνει συχνά εθνικιστικές αναφορές. Συγκεκριμένα, στην πρώτη έρευνα της ΓΓΝΓ (2000) η «πατρίδα» κατατάχθηκε μεταξύ των πιο σημαντικών κοινωνικών αξιών με το 72,1% των νέων να τη θεωρεί «πολύ

σημαντική», ενώ το 94,9% «πολύ» ή «αρκετά σημαντική». Στην ίδια έρευνα το 91,8% δήλωνε ότι αισθάνεται πολύ (64,5%) ή αρκετά (27,3%) περήφανος που είναι Έλληνας, ενώ παρόμοια είναι τα ποσοστά εθνικής υπερηφάνειας (93%) που καταγράφηκαν μεταξύ των μαθητών 15-18 ετών στην έρευνα «Έθνος και Δημοκρατία στην Ελληνική Εκπαίδευση» (Στρατουδάκη 2005).

Μάλιστα, η έρευνα «Έθνος και Δημοκρατία στην Ελληνική Εκπαίδευση» (Στρατουδάκη 2005) που διεξήχθη από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) στα τέλη της δεκαετίας του 1990 φωτίζει καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αντιλαμβάνονταν τότε την έννοια του έθνους: σε μεγάλο βαθμό ως μία ομοιογενή βιολογικά και πολιτισμικά ομάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ποσοστά που ξεπερνούν το 80%, οι έφηβοι μαθητές συμφωνούσαν με μια σειρά από θέσεις που πρότασαν α) τη διατήρηση των ελληνικών παραδόσεων και συνθηκών σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης και ανοιχτών συνόρων, β) την προτεραιότητα της εθνικής ιστορίας και κληρονομιάς έναντι όλων των άλλων αξιών του ατόμου, γ) την κοινή βιολογική, «φυλετική» καταγωγή των Ελλήνων καθώς και δ) την αξία διάδοσης του ελληνικού πολιτισμού στις άλλες χώρες.

Από την ίδια έρευνα διαπιστώθηκε ότι ένας στους τέσσερις μαθητές αποδεχόταν τα παραπάνω εθνοκεντρικά στερεότυπα, ενώ πάνω από το 50% υιοθετούσε εθνοκεντρικές στάσεις. Μάλιστα, οι «εθνοκεντρικοί» μαθητές (το 25% του συνόλου) τοποθετούσαν στην πρώτη θέση τις παραδοσιακά εθνικιστικές αξίες της «υπερηφάνειας για την πατρίδα» και τη «θρησκευτική πίστη». Παράλληλα δήλωναν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους θεσμούς της εκκλησίας, του στρατού και της αστυνομίας σε σύγκριση με όσους μαθητές και μαθήτριες δεν εντάσσονταν σε αυτή την ομάδα. Επίσης, η ομάδα των «εθνοκεντρικών» δήλωνε με μεγαλύτερη ένταση από όλες τις άλλες ομάδες την αναγνώριση της πολιτικής αλλοτρίωσης στην ευρύτερη κοινωνία αλλά και στο σχολείο, ενώ ταυτόχρονα σημείωνε μεγαλύτερη ετοιμότητα για πολιτική συζήτηση σε σύγκριση με την ομάδα των «μη εθνοκεντρικών».

Στο πλαίσιο των τριών προτεινόμενων οπτικών μας για τη διερεύνηση των σχέσεων νεολαίας και άκρας δεξιάς, μπορούμε να σταθούμε στο σημείο αυτό σε μερικές παρατηρήσεις: εντοπίζεται, έστω και αποσπασματικά, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μία κατηγορία νέων, αξιοσημείωτη αριθμητικά, που α) θέτει ως αξιακή της προτεραιότητα το «έθνος» και τις «εθνικές» αξίες, β) εμπιστεύεται συντηρητικούς και κατασταλτικούς θεσμούς,

όπως το στρατό, την αστυνομία, αλλά και γ) υιοθετεί μία σαφή επικριτική στάση απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, η οποία όμως δε συνοδεύεται από αδιαφορία και αποστασιοποίηση, αλλά περισσότερο από ανατρεπτική διάθεση. Από την άλλη, τίθεται εδώ το ερώτημα για τη σχέση των νέων με μεταναστευτικό υπόβαθρο με τον ελληνικό εθνικισμό, ο οποίος συμβάλλει στη δημιουργία συνθηκών κοινωνικού αποκλεισμού για όσους ορίζονται ως «ξένοι» στην ελληνική κοινωνία. Θα έπρεπε, επίσης, να τεθεί το ερώτημα για τις αξίες όσων νέων αντιστέκονται στα κυρίαρχα ιδεολογήματα σχετικά με το έθνος και την εθνική ταυτότητα καθώς και τον αντίλογο και τις πρακτικές αντίστασης που υιοθετούνται ενάντια στον κυρίαρχο εθνικισμό.

1.6 Θρησκεία: πίστη στην ορθοδοξία και εμπιστοσύνη στο θεσμό της εκκλησίας

Όσον αφορά τη θρησκεία και την ορθόδοξη εκκλησία, τα δεδομένα των ερευνών των τελευταίων δεκαετιών για τη νεολαία αποτυπώνουν από τη μια τη σπουδαιότητα της θρησκευτικής πίστης για ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας και από την άλλη τη συγκριτικά με άλλους θεσμούς υψηλή εμπιστοσύνη ενός μεγάλου κομματιού της νεολαίας στην εκκλησία. Η «πίστη στον θεό» καταγράφηκε ως αρκετά ή πολύ σημαντική αξία για το 91,3% των νέων που συμμετείχαν στην πρώτη έρευνα της ΓΓΝΓ (2000) για τη νεολαία. Ταυτόχρονα η εκκλησία ως θεσμός συγκέντρωνε την εμπιστοσύνη του 68,6% των νέων. Επίσης, και στη δεύτερη έρευνα της ΓΓΝΓ (2005) για τη νεολαία η θρησκεία αξιολογήθηκε ως πολύ σημαντική (σχεδόν 8/10), αν και δεν καταγράφηκε μεταξύ των πρώτων σε αξία κοινωνικών αξιών για τη νεολαία, ενώ η σχέση με την εκκλησία περιγράφηκε ως μάλλον τυπική και χαλαρή. Το παραπάνω δεδομένο επιβεβαιώνεται και από τα αντίστοιχα ευρήματα των διαδοχικών ερευνών της European Social Survey κατά τη δεκαετία του 2000, όπου φαίνεται ότι η θρησκευτική πίστη, η προσευχή και ο εκκλησιασμός αποτελούν σημαντικά δεδομένα στη ζωή ενός μόνο μέρους της νεολαίας, το οποίο μάλιστα σημειώνει μάλλον πτωτική τάση από τα μέσα της δεκαετίας του 2000¹⁷.

17. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεταξύ των νέων 15 έως 30 ετών περίπου το 30% δήλωνε το 2002 και το 2004 ότι προσευχόταν κάθε μέρα, ενώ το 2008 και 2010 το αντίστοιχο ποσοστό κυμαινόταν γύρω στο 20%. Φάσεις: 1, 2, 4 & 5. N = 1984, Έγκυρα: 1963 άτομα (15-30 ετών). Τα παραπάνω αποτελέσματα προέκυψαν από δική μας επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας European Social Survey για την Ελλάδα. Οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

Στην πιο πρόσφατη δημοσκόπηση της VPRC (2009) για τη νεολαία στην Ελλάδα το 45% των ερωτώμενων 18-35 ετών απάντησε ότι μάλλον εμπιστεύεται την εκκλησία ως θεσμό και μάλιστα με την επισήμανση «όπως λειτουργεί σήμερα στην Ελλάδα». Την ίδια στιγμή η εμπιστοσύνη σε άλλους θεσμούς, κυρίως πολιτικούς, ήταν πολύ χαμηλότερη. Επίσης, και στην παλιότερη έρευνα του 1999 «Έθνος και Δημοκρατία στην Ελληνική Εκπαίδευση» (Στρατουδάκη 2005) καταγράφεται η υψηλή θέση που αποδίδεται μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού στη θρησκεία και την εκκλησία, αλλά και η πολιτική δύναμη που τους αναγνωρίζεται. Ενώ μόλις ένας στους δέκα θεωρούσε την πολιτική πολύ σημαντική για τη ζωή του, η θρησκεία καταγράφεται ως πολύ σημαντική στο ίδιο ερώτημα για πάνω από το μισό πληθυσμό του δείγματος. Επιπλέον τέσσερις στους δέκα μαθητές θεωρούσαν τη θρησκευτική πίστη ως αξία που πρέπει να διαδίδεται στην κοινωνία κατατάσσοντάς την στην τρίτη θέση.

Διαπιστώνουμε ότι στην έρευνα της VPRC (2009) η εκκλησία σημείωσε υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των διάφορων πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, αποτελώντας τον πιο αξιόπιστο, για το μαθητικό πληθυσμό, θεσμό (2,25/4), ενώ ισχυρό ήταν και το αίτημα για ενδυνάμωση της δημόσιας παρέμβασης και της πολιτικής εξουσίας της εκκλησίας για ένα σημαντικό κομμάτι του δείγματος: το 80% των μαθητών δήλωνε ότι επιθυμούσε την παρέμβαση της εκκλησίας για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων, π.χ. σχετικά με την ανεργία και την εκπαίδευση. Ταυτόχρονα το 40% ανέφερε ότι επιθυμούσε την παρέμβασή της στην εξωτερική πολιτική του κράτους, ενώ το 60% τασσόταν με την κυρίαρχη στην κοινωνία πολιτική θέση ότι «ότι το σχολείο πρέπει να τονίζει τη διαχρονική αξία της χριστιανικής ορθοδοξίας». Όπως επισημαίνει η Στρατουδάκη (2005), τα παραπάνω ευρήματα παραπέμπουν στην «πολιτικοποίηση» και την «εθνικοποίηση» της θρησκείας και της εκκλησίας στην Ελλάδα.

1.7 Αυταρχικοί προσανατολισμοί στη νεολαία

Στην έρευνα που διεξήγαγε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 η ΓΓΝΓ (2000) έγινε απόπειρα μεταξύ άλλων να μετρηθεί και ο «αυταρχισμός»/«φιλελευθερισμός» των νέων. Με βάση τη γνώμη των νέων για διάφορα κοινωνικά ζητήματα, υπολογίστηκε ότι το 29% των νέων της έρευνας μπορούσε να ενταχθεί στην ομάδα των «αυταρχικών» και το 54% στην ομάδα εκείνων που είχαν «ενδιάμεση θέση», ενώ μόλις το 17% εντασσόταν στους «μη αυταρχικούς». Από τα δεδομένα συνάγεται ότι για ένα

σημαντικό κομμάτι της νεολαίας η ιεραρχία, η πειθαρχία, η υπακοή στους νόμους και η αυστηρότητα αυτών ήταν πολύ σημαντικά ζητήματα. Ορισμένες απόψεις των νέων, αν και αποσπασματικές, είναι χαρακτηριστικές: το 44,3% δήλωνε ότι «η λογοκρισία είναι αναγκαία», το 74,2% ότι «εκείνοι που κάνουν παρανομίες πρέπει να τιμωρούνται πιο αυστηρά» (αν και εδώ τίθεται το ερώτημα ποιους εννοούν ως «εκείνους», με δεδομένη τη διαφθορά και την ατιμωρησία στη χώρα), το 45,7% πίστευε ότι για μερικά εγκλήματα η θανατική ποινή είναι η καλύτερη, το 31% ότι «πρέπει να υπακούμε στους νόμους ακόμη κι αν είναι λάθος», το 24% ότι «το σχολείο οφείλει να διδάσκει υπακοή στην εξουσία», ενώ το 51,8% συμφωνούσε ότι «οι νέοι στην Ελλάδα δε σέβονται τους γονείς τους». Επίσης, καταγράφηκε έντονη ομοφοβία σε ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας, αν και τελευταία το ποσοστό του τείνει να μειωθεί. Στην πρώτη έρευνα της ΓΓΝΓ (2000) το 29,2% των συμμετεχόντων συμφωνούσε με τη θέση ότι «οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις είναι πάντα λάθος». Δηλαδή, περίπου το 1/3 των νέων τασσόταν ανοικτά ενάντια στην ομοφυλοφιλία και μάλιστα προασπίζοντας χωρίς καμία ανοχή το κοινωνικό πρόταγμα της ετεροσεξουαλικής «κανονικότητας». Ωστόσο, η ομοφυλοφιλία τείνει να γίνεται αποδεκτή από ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, τουλάχιστον σε επίπεδο δήλωσης άποψης για το ζήτημα. Μετά από επεξεργασία των σχετικών ερευνητικών δεδομένων της διαχρονικής έρευνας European Social Survey προκύπτει ότι περίπου τα 2/3 των νέων έως 30 ετών στην Ελλάδα συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα ότι «οι γκέι και οι λεσβίες πρέπει να είναι ελεύθεροι να ζουν όπως επιθυμούν»: 66,3% το 2002, 64,7% το 2004, 63,6% το 2008 και 68,9% το 2010.

Τι γίνεται, όμως, με την υπόλοιπη νεολαία; Πατί ένα σημαντικό κομμάτι του δείγματος της έρευνας που αγγίζει το 1/3 διαφωνεί ή αρνείται να πάρει θέση επί του ζητήματος; Ποιες είναι οι απόψεις αυτών των νέων για τη σεξουαλικότητα; Μέχρι που μπορεί να φτάσει η απόρριψη της ομοφυλοφιλίας ως σεξουαλικής επιλογής και η προάσπιση της ετεροσεξουαλικής «κανονικότητας»; Ποια είναι η σχέση ομοφοβίας των νέων και απήχησης/αποδοχής της άκρας δεξιάς σε ένα κομμάτι της νεολαίας; Πρόκειται για ερωτήματα που πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω¹⁸.

18. Φάσεις: 1,2,4 & 5. N = 1984, Έγκυρα: 1926 άτομα (15-30 ετών). Δική μας επεξεργασία δεδομένων της έρευνας European Social Survey για την Ελλάδα. Οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org>

1.8 Στάσεις της νεολαίας απέναντι σε μετανάστες

Στις διάφορες έρευνες για τη νεολαία οι στάσεις και οι απόψεις των νέων απέναντι στους μετανάστες κινούνται στις παρυφές του ρατσισμού. Φαίνεται ότι οι πρακτικές της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες και τις μετανάστριες διαποτίζουν σε σημαντικό βαθμό την σκέψη και τις στάσεις της νεολαίας απέναντι «στους ξένους», ακόμη κι όταν πρόκειται για γείτονες, συμμαθητές ή ακόμη και φίλοι ή τους ίδιους τους γονείς τους.

Χαρακτηριστικά αξίζει να αναφέρουμε εδώ τα αποτελέσματα δύο ερευνών. Από τα δεδομένα της Social European Survey προκύπτουν μια σειρά από σταθερά ρατσιστικές αντιλήψεις απέναντι στους μετανάστες κατά την τελευταία δεκαετία¹⁹: στις τέσσερις φάσεις της έρευνας, στις οποίες συμμετείχε η Ελλάδα από το 2002 ως το 2010, πάνω από το 50% των νέων έως 30 ετών συμφωνούσε με τη δήλωση ότι «η πολιτιστική ζωή στη χώρα υποβαθμίζεται εξαιτίας των μεταναστών». Παράλληλα καταγράφεται ένα ανοδικό ποσοστό περίπου 30% που δήλωνε ότι η υποβάθμιση αυτή είναι πολύ σοβαρή: το 31,4% το 2002, το 29,6% το 2004, το 29,9% το 2008 και το 34,3% το 2010²⁰. Επίσης, πάνω από το 50% δήλωνε ότι οι μετανάστες καθιστούν τη χώρα «χειρότερο μέρος για να ζει κανείς» παρά «καλύτερο»: το 57,3% το 2002, το 55,4% το 2004, το 60,1% το 2008 και το 67,2% το 2010²¹.

Η πιο πρόσφατη διεθνής έρευνα του International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) για την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη (ICCS, 2009) καταγράφει τις ρατσιστικές αντιλήψεις που εκφράζει ένα σημαντικό ποσοτικό κομμάτι των μαθητών απέναντι στους «ξένους» στην Ελλάδα: ενώ στην πλειονότητά τους (σε ποσοστά πάνω από 80% στις ανάλογες ερωτήσεις) συμφωνούν με την κινητικότητα στις χώρες της Ευρώπης, όταν το ερώτημα αφορά την εγκατάσταση εργαζομένων από την Ευρώπη και έξω από αυτή στη δική τους χώρα,

19. Ο διάχυτος ρατσισμός δεν αφορά μόνο τη νεολαία στην Ελλάδα: οι ρατσιστικές ιδέες είναι διάχυτες στον ευρύτερο πληθυσμό της χώρας εδώ και χρόνια, όπως καταγράφεται και σε μια σειρά από σχετικές έρευνες (βλ. για παράδειγμα ΕΚΚΕ 2003, σελ. 36-50 και ΕΚΚΕ 2010, σελ. 47-55).

20. Φάσεις: 1,2,4 & 5. N = 1984, Έγκυρα: 1945 άτομα (15-30 ετών). Δική μας επεξεργασία δεδομένων της έρευνας European Social Survey για την Ελλάδα. Οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

21. Φάσεις: 1,2,4 & 5. N = 1984, Έγκυρα: 1957 άτομα (15-30 ετών). Δική μας επεξεργασία δεδομένων της έρευνας European Social Survey για την Ελλάδα. Οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

επιδεικνύουν μεγαλύτερη εσωστρέφεια και τα αντίστοιχα ποσοστά πέφτουν μέχρι και στο 60%.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι είναι απαραίτητο να διερευνηθούν οι στάσεις των νέων απέναντι και σε άλλες κοινωνικές ομάδες που βιώνουν απαξιώτικη αντιμετώπιση μέσα στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για όλες εκείνες τις ομάδες, οι οποίες αποτελούν άλλα πιθανά θύματα, άλλες ομάδες στόχου της ελληνικής άκρας δεξιάς, όπως ομοφυλόφιλοι, Ρομά, άτομα με αναπηρία, θρησκευτικές ομάδες.

2. «Αποκρυστάλλωση» της απαξίωσης της δημοκρατίας στις «συνειδήσεις» των νέων

Η απαξίωση της δημοκρατίας στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας συνοδεύεται και από την αποκρυστάλλωσή αυτής της απαξίωσης στις συνειδήσεις των νέων στην Ελλάδα: ως δυσaréσκεια, ως δυσπιστία, απογοήτευση και αδιαφορία, ως απαισιοδοξία και αποστασιοποίηση, ως έλλειψη εκτίμησης προς την πολιτική και τα πολιτικά πρόσωπα, ως απονομιμοποίηση των κοινωνικών θεσμών και διαδικασιών της δημοκρατίας.

2.1 Τα συναισθήματα των νέων για το παρόν και το μέλλον κατά τα τελευταία χρόνια: δυσaréσκεια και απαισιοδοξία

Οι νέοι ήδη από τη δεκαετία του 1990 αισθάνονταν άγχος και ανασφάλεια μπροστά στις ανεπαρκείς, συχνά αβέβαιες, προοπτικές της γενιάς τους. Στην παλαιότερη έρευνα της ΓΓΝΓ (2000) για τη νεολαία ο πιο συχνός χαρακτηρισμός των νέων για τη γενιά τους ήταν το «αγχωμένη» (26,8%). Περισσότεροι από τους μισούς νέους (57,2%) δήλωνε ότι ένιωθε «καθόλου ή όχι και τόση σιγουριά για το μέλλον», ενώ περίπου το 1/3 (34,7%) δήλωνε «έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή».

Η δεύτερη έρευνα της ΓΓΝΓ για τη νεολαία (2005) καταγράφει μια παρόμοια εικόνα απαισιοδοξίας και ανησυχίας από μέρους των νέων για το μέλλον. Οι μισοί σχεδόν από τους νέους της έρευνας βλέπουν το μέλλον «ασαφές» και «αβέβαιο». Σε αξιοσημείωτα ποσοστά οι νέοι δηλώνουν απαισιοδοξία (17,8%), πιστεύουν ότι συστηματικά χάνουν τις ευκαιρίες στη ζωή (22,1%) και δεν περιμένουν να επιτύχουν αυτά που θέλουν (21,5%), ενώ περίπου το 1/4 των νέων δεν αισθάνονται ιδιαίτερα τυχεροί (27,3%). Το 16,6% των νέων του δείγματος προσδοκά δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές,

το 17,7% θεωρεί ότι τα πράγματα δεν θα εξελιχθούν όπως τα θέλει, το 19,9% βλέπει μάλλον σκοτεινό το μέλλον, ενώ το 25,8% των νέων δεν πιστεύουν πολύ σε αυτό. Όπως επισημαίνεται, «τα ποσοστά αυτά δεν είναι αμελητέα αν λάβουμε υπόψη την ηλικιακή ομάδα στην οποία αναφέρονται, η οποία θα έπρεπε μάλλον να εκφράζει μεγαλύτερη αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση» (σελ. 82). Μάλιστα, η ερευνητική ομάδα της ΓΓΝΓ κάνει λόγο για «ελαφρά απελπισία» και για έλλειμμα ελπίδας που τροφοδοτείται από «ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο δυσανεξίας» (σελ. 83).

Τα τελευταία χρόνια τα αισθήματα ανασφάλειας και απαισιοδοξίας έχουν μάλλον επιδεινωθεί. Σύμφωνα με τη δημοσκόπηση της VPRC για τη νεολαία με τίτλο «Νεολαία και Ελληνική Κοινωνία 2009» οι συμμετέχοντες 18-34 ετών δήλωναν σε ποσοστό 87% πως αισθάνονται ότι η εποχή που ζούμε είναι «μία εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για τους νέους» και εξέφραζαν τη γνώμη σε ποσοστό 63% ότι «οι σημερινοί νέοι βρίσκονται σε χειρότερη θέση σε σχέση με την προηγούμενη γενιά». Επίσης, ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά συναισθημάτων δυσaréσκειας, απαισιοδοξίας και απογοήτευσης καταγράφονται και στην έρευνα της ΚΑΠΑ RESEARCH (2010) για τους νέους 22 έως 35 ετών με σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το 62,7% δήλωνε «πολύ ή μάλλον δυσaréστημένο» για την πορεία των πραγμάτων στη ζωή του, ενώ το 83,9% «λίγο ή καθόλου αισιόδοξο για το μέλλον του». Το συναίσθημα που καταγράφηκε πρώτο σε συχνότητα μεταξύ των νέων πτυχιούχων ότι «εκφράζει καλύτερα την ψυχολογία τους αυτή την εποχή» (Ιούνιος 2010) είναι η απογοήτευση (42,6%) και ακολουθούσαν ο φόβος (15,9%), η κούραση (15,7%) και η δυσπιστία (13,1%).

2.2 Η απαισιοδοξία για το μέλλον ως ανασφάλεια για τις προοπτικές εργασίας και ανεξαρτησίας

Το βασικότερο ζήτημα που προκαλεί τα παραπάνω συναισθήματα στη νεολαία αφορά τις δυνατότητες των νέων για εργασία και δημιουργία, για επιβίωση και βιοπορισμό, για ανεξαρτησία και χάρση μιας ατομικής πορείας ζωής σε ένα ασφαλές, κατά το δυνατόν, κοινωνικό πλαίσιο.

Όπως προκύπτει από τη δημοσκόπηση της VPRC (2009), οι νέοι νιώθουν ότι θα βρίσκονται γενικά σε χειρότερη κατάσταση στο μέλλον σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές και πιο συγκεκριμένα αναφορικά με «την ποιότητα

ζωής και τις συνθήκες διαβίωσης» (50%), «τις συνθήκες εργασίας» (64%), «τη δυνατότητα για ελεύθερο χρόνο» (73%), «τα ασφαλιστικά δικαιώματα» (64%), «την εύρεση εργασίας» (78%), «τη δημιουργία οικογένειας και απόκτησης παιδιών» (79%).

Η προοπτική της ανεργίας ανησυχεί τη νεολαία σταθερά τις τελευταίες δεκαετίες. Στην έρευνα της ΓΓΝΓ του 2000 το 69,2% των νέων δήλωνε ότι η ανεργία είναι «πολύ πιθανό» ή «μπορεί να συμβεί» στη ζωή τους στα επόμενα δύο χρόνια, ενώ η αύξηση της ανεργίας αποτελούσε τον πρώτο φόβο για το μέλλον (17,9%). Στην επόμενη έρευνα της ΓΓΝΓ (2005) το 23,1% θεωρούσε ως «σημαντικότερο προσωπικό πρόβλημα» τα οικονομικά και προσωπικά προβλήματα, το 15,0% την ανεργία και το 6,6% την επαγγελματική αποκατάσταση, ενώ οι συχνότερα αναφερόμενες επαγγελματικές προσδοκίες ήταν το χρήμα (38,9%) και η ασφάλεια (25,3%). Στη δημοσκόπηση της VPRC (2009) το 81% των νέων θεωρούσε την ανεργία το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι νέοι, ενώ στην έρευνα της ΚΑΠΑ RESEARCH (2010) οι νέοι πτυχιούχοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δήλωναν ότι νιώθουν μεγάλη ανησυχία για τις επαγγελματικές τους προοπτικές (πάνω από 65%), την οικονομική τους κατάσταση (περίπου 70%) και γενικότερα για την προσωπική τους ζωή (σχεδόν 50%), παρόλο που δεν ανησυχούσαν για τα εφόδια μόρφωσης και κατάρτισης που διαθέτουν (πάνω από 70%)²².

2.3 Δυσπιστία της νεολαίας απέναντι στο πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο

Το χάσμα στις σχέσεις της νεολαίας με την ευρύτερη κοινωνία φαίνεται ότι υπερβαίνει το εργασιακό αδιέξοδο που βιώνουν οι νέοι τις τελευταίες δεκαετίες. Τα δεδομένα των λιγοστών ερευνών για την νεολαία στην Ελλάδα σκιαγραφούν μια εικόνα δυσπιστίας και απογοήτευσης από μέρους της νεολαίας απέναντι κυρίως στο πολιτικό σύστημα της χώρας αλλά και σε μια σειρά κοινωνικών θεσμών, που δεν καταφέρνουν να αφουγκραστούν και να εκφράσουν τις ανάγκες και τα προβλήματα των νέων.

Καταρχήν οι διάφορες έρευνες καταγράφουν το ενδιαφέρον των νέων για την πολιτική ως υψηλό (Παντελίδου-Μαλούτα 1987, Γαρδίκη κ.ά. 1988,

22. Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε πόσο περιζήτητες ήταν τα τελευταία χρόνια οι σχολές των σωμάτων ασφαλείας (αστυνομία, στρατός), καθώς θεωρούνταν ότι εξασφάλιζαν σίγουρη εργασία.

Κουλαϊδής και Δημόπουλος 2006, ICCS 2010)²³, παρά το συχνά διαδεδομένο μύθο περί αδιαφορίας των νέων για τα πολιτικά. Στην έρευνα του IEA (2001) για την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη, η οποία μεταξύ άλλων κατέγραψε τις προσδοκίες των νέων 14 ετών για τη συμμετοχή τους σε πολιτικές δράσεις κατά την ενήλικη ζωή, τα ποσοστά των μαθητών που προσδοκούσαν ότι θα συμμετέχουν σε μια σειρά πολιτικών δράσεων είναι συχνά υψηλότερα από το διεθνή μέσο όρο: το 86% των μαθητών στην Ελλάδα προσδοκούσε ότι θα ψηφίσει στις εθνικές εκλογές (έναντι του διεθνούς μέσου όρου 80%), το 79% ότι θα συλλέξει χρήματα για ένα κοινωνικό σκοπό (έναντι 59%), το 46% ότι θα συλλέξει υπογραφές για ένα αίτημα (έναντι 45%) και το 78% ότι θα συμμετάσχει σε μια μη βίαιη διαδήλωση (έναντι 44%). Επιπλέον, το 1999 το 30% των μαθητών προσδοκούσε ότι θα γράψει συνθήματα σε τοίχους με σπρέι κατά την ενήλικη ζωή του (έναντι του διεθνούς 18%), το 42% ότι θα σταματούσε την κυκλοφορία στο δρόμο για να διαμαρτυρηθεί (έναντι 15%) και το 41% ότι θα καταλάμβανε κτίρια για τον ίδιο σκοπό (έναντι του 14%) (IEA 2001, σελ. 124-126). Φαίνεται ότι ένα μέρος της νεολαίας ήταν έτοιμο και μάλιστα από τα πρώτα χρόνια της εφηβείας του, να εκφράσει την πολιτική του δυσαρέσκεια «στο δρόμο», όπως είδαμε πράγματι να συμβαίνει κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 (π.χ. φοιτητικό κίνημα 2006-2007, Δεκέμβρης 2008).

Ωστόσο, το καταγεγραμμένο ενδιαφέρον για την πολιτική δεν αναιρεί την επίσης έντονη αμφισβήτηση και απογοήτευση από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος που προετοιμάζει την ηθική απαξίωση και σταδιακή πολιτική αποξένωση από το πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς. Όπως επισημαίνεται, «πάνω από 8 στους 10 νέους (...) είναι δυσαρεστημένοι (...) από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και ειδικά από την ανταπόκριση των πολιτικών στα προβλήματα και τις ανάγκες τους καθώς και από τον τρόπο που διεξάγεται η πολιτική αντιπαράθεση» (Κουλαϊδής και Δημόπουλος 2006, σελ. 74)²⁴.

Τα αρνητικά συναισθήματα των νέων για τους πολιτικούς θεσμούς δεν είναι καινούργια, ούτε περιορίζονται μόνο

23. Αν και στις νεότερες διαφαίνεται μια αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ «συμβατικών» μορφών και «μη-συμβατικών» μορφών πολιτικής συμμετοχής/δράσης.

24. Και σε μια άλλη έρευνα: «Στη συνείδηση του φοιτητικού πληθυσμού το πολιτικό σύστημα (όχι απλώς η κυβέρνηση και οι λειτουργοί του δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους. Δεν είναι τυχαίο ότι ποσοστό 79% θεωρεί τα κόμματα ψηφροσυλλεκτικούς μηχανισμούς που δεν ενδιαφέρονται για τη γνώμη των πολιτών. Όπως και στον υπόλοιπο πληθυσμό και τη νεολαία, στους φοιτητές/τριες καταγράφεται μια αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος που συνοδεύεται από μια αίσθηση πολιτικού κινισμού και αποξένωσης.» (Δεμερτζής και Αρμενάκης 2001, σελ. 30)

σε αυτούς - συχνά αφορούν και ευρύτερους κοινωνικούς θεσμούς. Στη δημοσκόπηση της VPRC (2009) οι νέοι δηλώνουν ότι «μάλλον δεν εμπιστεύονται» τα πολιτικά κόμματα (90%), το κοινοβούλιο (75%), το κράτος και τη δημόσια διοίκηση (86%), τα συνδικάτα και το συνδικαλισμό (68%), τα ΜΜΕ (85%), τη αστυνομία (54%), τη δικαιοσύνη (52%), την εκκλησία (52%) - ακόμη την εκπαίδευση (84%), όχι όμως στον ίδιο βαθμό το δημόσιο πανεπιστήμιο (37%).

Στη δεύτερη έρευνα της ΓΓΝΓ (2005) για τη νεολαία βαθμολογώντας την εμπιστοσύνη τους σε 10βάθμια κλίμακα οι νέοι εκφράζουν έντονη δυσπιστία απέναντι σε μια σειρά από θεσμούς της δημοκρατίας - απέναντι στα κόμματα (4/10), τη δημόσια διοίκηση (4,4/10), τα συνδικάτα (4,5/10), τη βουλή (4,5/10) και την κυβέρνηση (4,5/10), την τοπική αυτοδιοίκηση (5,4/10), τη δικαιοσύνη (6,2/10), τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (6,7/10) . Παράλληλα οι κυρίαρχοι συνειρμοί που προκαλεί η λέξη πολιτική στη νεολαία αφορούν κυρίως αρνητικά φορτισμένες έννοιες: «ψέματα» (16,1%), «διαφθορά» (7,6%), «αδιαφορία» (7,3%), «υποσχέσεις» (5,9%), «κοροϊδία» (5,8%), «απάτη» (3,9%), «διαπλοκή» (2,3%), «αναξιοπιστία» (2,1%). Παρόμοια είναι τα ευρήματα και άλλων ερευνών για τη νεολαία (π.χ. ΓΓΝΓ 2000, ICCS 2010, ΚΑΡΑ RESEARCH 2010)

Σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα τα κόμματα, η μεγάλη πλειοψηφία των νέων (π.χ. οκτώ στους δέκα στο Κουλαϊδής και Δημόπουλος 2006, σχεδόν επτά στους δέκα στο Σερντεδάκης 2005) έχει πολύ αρνητική εικόνα, καθώς αυτά «δεν εκφράζουν τις ανάγκες», «δεν αγωνίζονται για το συμφέρον των πολιτών», ή «δεν συμβάλλουν καθόλου στην αντιμετώπιση των προβλημάτων τους». Από την έρευνα «Έθνος και Δημοκρατία στην Ελληνική Εκπαίδευση» (Στρατουδάκη 2005) προέκυψε ότι μόλις το 8,4% των ερωτώμενων θεωρούσε ότι τα κόμματα ως έννοια σχετίζονται με τη δημοκρατία, ενώ το 60% συμφωνούσε απόλυτα με τη θέση ότι «τα πολιτικά κόμματα νοιάζονται μόνο για την ψήφο των πολιτών, όχι για τη γνώμη τους».

Αυτή η αρνητική εικόνα συμπλέει και με την επιπλέον υποχώρηση της συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα, οργανώσεις νεολαίας, συνδικαλιστικούς φορείς τις τελευταίες δεκαετίες. Το ποσοστό συμμετοχής σε αντίστοιχες οργανώσεις έχει πέσει πλέον από περίπου 10% (π.χ. Γαρδίκη κ.ά. 1988) σε ελάχιστα ποσοστά (π.χ. Eurobarometer 55.1. του 2001)²⁵. Στην έρευνα της ΓΓΝΓ

(2001) για τη νεολαία καταγράφεται ότι το 1997 μόλις το 6,2% επέλεξε τα κόμματα και τις νεολαίες τους ως τύπο οργάνωσης στον οποίο προτιμά να δραστηριοποιηθεί για να συμμετάσχει στα κοινά. Από την άλλη ακόμη και η συμμετοχή και η πρόσβαση των μαθητών της Ελλάδας σε κοινωνικές δραστηριότητες (community activities) που αφορούν ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αλληλεγγύης σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες που συνδέονται με την τοπική κοινωνία είναι ιδιαίτερα περιορισμένη: τουλάχιστον όσον αφορά τη σχολική ζωή το ποσοστό αυτό ανέρχεται περίπου στο 1/3 του αντίστοιχου ευρωπαϊκού μέσου όρου (ICCS 2010, σελ. 136).

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι ενώ η νεολαία δηλώνει ενδιαφέρον για την πολιτική, εμφανίζεται απληροφόρητη, δυσαρεστημένη και απαισιόδοξη από το πολιτικό προσωπικό και τους πολιτικούς θεσμούς. Πρόκειται για πλήρη ανατροπή που έχει συμβεί σε σχέση με την περίοδο της μεταπολίτευσης και ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οπότε η πολιτική συμμετοχή, η συλλογική δράση και οι κοινωνικές διεκδικήσεις χαρακτήριζαν τη νέα γενιά της εποχής. Ουσιαστικά όλοι και όλες οι ερευνητές παρατηρούν ότι έχει αλλάξει το αξιακό σύστημα που υποστηρίζει τις σχετικές αντιλήψεις και πρακτικές των νέων.

2.4 Σταδιακή συσσώρευση έντασης και συγκρότηση μιας κρίσης στη νεολαία

Η εντεινόμενη απαξίωση της δημοκρατίας που αποτυπώνεται βιωματικά και καταγράφεται από όλες τις έρευνες, δεν γεννά αιτιωδώς και την αμφισβήτησή της στους κόλπους της νεολαίας. Απειλεί, ωστόσο, τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της δημοκρατίας μας, όταν δεν συμβάλλει και στη σταδιακή απονομιμοποίησή της στις συνειδήσεις των νέων. Η «απαξίωση στη πράξη» ως βιωμένη εμπειρία καταλύει αργά αλλά σταθερά τους δεσμούς των νέων με τη δημοκρατία. Όπως καταγράφεται από τις έρευνες των τελευταίων δεκαετιών, οι νέοι της Ελλάδας καθόλου δεν αποστρέφονται την πολιτική, αλλά εκδηλώνουν ξεκάθαρα τη βιωμένη επιφυλακτικότητα που έχει εγκατασταθεί ανάμεσα στην ευρύτερη κοινωνία και στο πολιτικό της προσωπικό.

Αυτό το χάσμα δεν συνεπάγεται μόνο ένα σημαντικό έλλειμμα επικοινωνίας ανάμεσα στους νέους και εξέχοντες θεσμούς και φορείς της ελληνικής κοινωνίας (π.χ. πολιτικά κόμματα, συνδικάτα, τοπική αυτοδιοίκηση, Ευρωπαϊκή Ένωση): όπως παρατηρεί ο Νίκος Σερντεδάκης το 2005 με προφητική οξυδέρκεια, «συγκροτεί ένα τύπο

25. Young Europeans in 2001. Results of a European opinion poll, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_151_summ_en.pdf

κρίσης, συσσώρευσης μιας δυσαρέσκειας, η οποία εφόσον βρει κάποιον τρόπο έκφρασης θα είναι εξαιρετικά ηχηρή και δύσκολα να ελεγχθεί. Η αδυναμία των θεσμών διαμεσολάβησης, αλλά και των κεντρικών θεσμών να δημιουργήσουν κανάλια επικοινωνίας με τα άτομα και τις πρωτογενείς συλλογικές συμβάλλει ήδη στην εμφάνιση δυσλειτουργιών με τη μορφή διάχυτων μορφών αντισυμβατικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στη νεολαία.» (Σερντεδάκις 2005, σελ. 363).

Έμμενε, όμως, να φανεί προς τα που θα ξεπούσε αυτή η κρίση και τι μορφή θα έπαιρνε αυτό το ξέσπασμα. Σαφέστατα, ένα σημαντικό κομμάτι της νεολαίας διεκδίκησε και διεκδικεί ακόμη σήμερα περισσότερη ισότητα και δημοκρατία. Αναζήτησε κι αναζητά τις διεκδικήσεις αυτές είτε μέσω της δραστηριοποίησής του στα παραδοσιακά αριστερά σχήματα είτε μέσα από μια σειρά τοπικών αυτοοργανωμένων εγχειρημάτων, τα οποία πολλαπλασιάστηκαν μετά την εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, είτε ακόμη μέσα από μια ηχηρή βίαιη εξέγερση, όπως ήταν εκείνη του 2008. Ωστόσο, ένα άλλο, ίσως μέχρι πρότινος μικρό και «σιωπηλό», κομμάτι δε διστάζει να στραφεί κατά την τελευταία δεκαετία στην άκρα δεξιά - για αρχή με την ψήφο του.

3. Συμπύκνωση της απαξίας από ένα μέρος της νεολαίας σε ακροδεξιά πολιτική τοποθέτηση

3.1 Η απόρριψη του πολιτικού κατεστημένου από τη νεολαία συμβάλλει στην πολιτική πόλωση και ριζοσπαστικοποίησή της

Η παρουσίαση μας στο κεφάλαιο αυτό ξεκίνησε με την περιγραφή συνηθισμένων πρακτικών που αναπαράγουν ανισότητες στην ελληνική κοινωνία. Η χρόνια εμπειρία στην εξευτελιστική αντιμετώπιση κοινωνικά αδύναμων ομάδων, όπως οι μετανάστες, έχει μάλλον εθίσει την ελληνική κοινωνία σε πρακτικές, οι οποίες, μεταξύ άλλων, είχαν και έχουν ως παράπλευρη απώλεια την αργή και σταθερή απαξίωση της ίδιας της δημοκρατίας στην χώρα μας. Όμως, ένας τέτοιος εξευτελισμός δεν αποτελεί πρόνομο μόνο κάποιων μικρών, περιθωριακών ομάδων, αλλά μέρος των αντιφατικών βιωμάτων της πλειονότητας των πολιτών στην Ελλάδα.

Συνεπώς, δεν είναι παράξενο που αυτά τα βιώματα αποκρυσταλλώνονται στις συνειδήσεις των νέων, π.χ. ως απαισιοδοξία, ως αποστασιοποίηση, αλλά και ως απόρριψη της πολιτικής και των πολιτικών, των κοινωνικών

θεσμών και των διαδικασιών της δημοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι εδώ και λίγες δεκαετίες για ένα κομμάτι της νεολαίας και στην Ελλάδα η συνήθης αντίθεση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς έχει χάσει το νόημα της. Παρατηρείται ότι ένα κομμάτι της νεολαίας είτε αρνείται συνειδητά να αυτοτοποθετηθεί, είτε δεν απαντά καθότι αδυνατεί να τοποθετηθεί μεταξύ αριστεράς και δεξιάς. Το ποσοστό αυτό κυμαίνεται στις έρευνες πλέον πάνω από το 10% (στη φοιτητική νεολαία βλ. π.χ. Δεμερτζής και Αρμενιάκης 2001, σελ. 16) και υπερβαίνει ακόμη και το 30% των νέων στις έρευνες της European Social Survey για την Ελλάδα από το 2002 μέχρι το 2010²⁶.

Η όξυνση της κρίσης μεταξύ νεολαίας και κοινωνίας οδηγεί σε ένα αδιέξοδο από το οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα αναζητούν διεξόδους. Ειδικά η απόρριψη του πολιτικού κατεστημένου συμβάλλει στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας. Η ριζοσπαστικοποίηση αφορά στην πραγματικότητα δύο διαφορετικές, αντιδιαμετρικά αντίθετες, προτεινόμενες κατευθύνσεις διεξόδου. Από την μία, και παρά την πτώση κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες της άλλοτε υψηλής δημοτικότητας της αριστεράς στη νεολαία, ένα κομμάτι αυτής ριζοσπαστικοποιείται προς τα αριστερά, άλλοτε στο πλαίσιο κομμάτων και οργανώσεων της παραδοσιακής αριστεράς και άλλοτε στο πλαίσιο αυτόνομων πολιτικών σχημάτων και δομών και πρακτικών αντίστασης και αλληλεγγύης.

Αποκορύφωμα της ριζοσπαστικοποίησης προς τα αριστερά αποτελεί η εξέγερση της νεολαίας το Δεκέμβρη του 2008, όπου παράλληλα με τη βίαιη αντίδραση της νεολαίας για τη δολοφονία του δεκαεξάχρονου Αλέξη Γρηγορόπουλου άνθισαν πολλές - έστω πρωτόλειες - απόπειρες για συλλογικές μορφές έκφρασης, δράσης και διεκδίκησης από μέρους της νεολαίας (Tsianos and Marvakis, 2010). Οι τελευταίες μάλιστα έδωσαν τη δική τους πνοή πειραματισμού με δομές αυτοοργάνωσης, που εξαπλώθηκαν - κυρίως στις μεγάλες πόλεις της χώρας - τα τελευταία χρόνια ως εναλλακτικές μορφές πολιτικής αντίστασης και δημιουργίας.

26. Τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν από δική μας επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας European Social Survey. Οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

3.2 Από μια συνηθισμένη κοινωνική πρακτική σε πολιτική τοποθέτηση

Η καταγεγραμμένη δυσαρμονία μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής τάξης, το έλλειμμα νομιμοποίησης, η κρίση αντιπροσώπευσης, συνοπτικά η απαξίωση της δημοκρατίας στη πράξη, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι διευκολύνει την ανάδυση νέων επιθετικών εθνικισμών. Ενθαρρύνει αρκετούς πολίτες, αφενός, να εκδηλώνονται πλέον ανοιχτά ρατσιστικά, συμβαδίζοντας έτσι με το κλίμα της εποχής, και αφετέρου, κάποιους να εκτιμούν ότι πρέπει να «πάρουν το νόμο στα χέρια τους» – δεδομένης και της γενικότερης απαξίωσης της εφαρμογής των νόμων που αφορούν την ισότητα των πολιτών και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο ένα μέρος της νεολαίας μετατρέπει την ήδη υπαρκτή απονομιμοποίηση της δημοκρατίας σε ακροδεξιά πολιτική τοποθέτηση. Η πιο σίγουρη παράπλευρη απώλεια της συνεχιζόμενης απονομιμοποίησης της δημοκρατίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά η νομιμοποίηση και αποδοχή ακροδεξιών λογικών στην αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων. Όπως έχουμε πει επανειλημμένα, προηγείται η νομιμοποίηση της ανισότητας ως κοινωνική πρακτική, για να μπορεί στη συνέχεια να αποτελέσει και στοιχείο συγκροτημένης ακροδεξιάς πολιτικής θέσης που δικαιολογεί τις ανισότητες, για παράδειγμα μέσω της «φυσικοποίησής» τους. Για ένα μέρος της νεολαίας στην Ελλάδα η αποδοχή ακροδεξιών πρακτικών και στοιχείων κοσμοθεωρίας εκλαμβάνεται ως προσιτή, εφικτή, αλλά και ως «νόμιμη» διέξοδος για την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων. Όπως αναφέρει και ο Ψημίτης (2012), η άκρα δεξιά δίνει στον πολίτη τη δυνατότητα για μετακίνηση από την απάθεια στην ενεργητικότητα χωρίς όμως να χρειαστεί να αλλάξει την ιδεολογία του - μια ιδεολογία στην οποία έχει γαλουχηθεί σταθερά επί χρόνια.

Ωστόσο, οι ακροδεξιές πολιτικές επιλογές ενός μέρους της νεολαίας δεν αποτελούν πρωτόγνωρο φαινόμενο. Εδώ και περίπου δύο δεκαετίες παρατηρείται σταθερά, αν και με αυξομειώσεις, η πολιτική αυτοτοποθέτηση ενός μέρους της νεολαίας «τέρμα δεξιά». Οι έρευνες των τελευταίων ετών για την πολιτική ταυτότητα των νέων στην Ελλάδα καταγράφουν τη σταθερή ύπαρξη ενός κομματιού της νεολαίας που αυτοτοποθετείται στο δεξιό άκρο της 10-βάθμιας κλίμακας αριστερά-δεξιά και το οποίο κυμαίνεται σε ποσοστά μεταξύ 5-10% του συνολικού

δείγματος της κάθε έρευνας²⁷. Η καταγεγραμμένη αυτή παρατήρηση δεν αντιμετωπίστηκε με τη δέουσα προσοχή.

Το παραπάνω εντάσσεται σε μια γενικότερη πολιτική μετατόπιση, όπου οι έφηβοι «...από μαζικά αριστερόστροφοι το 1982 μετεξελίχθηκαν σε ακόμα μαζικότερα δεξιόστροφους το 1990» (Παντελίδου-Μαλούτα 1991, σελ. 64). Έτσι, με παράδειγμα τις νέες γυναίκες, ενώ «το 1988 το ποσοστό των αριστερών νέων γυναικών ήταν πολύ μεγαλύτερο από τον μέσο όρο των αριστερών γυναικών (27,2%), σήμερα, αντίθετα, για τις νέες η Αριστερά αποτελεί πόλο έλξης σε μικρότερο ποσοστό απ' ό,τι για τον μέσο όρο των γυναικών (13,8%). Σε αντίθεση με το τέλος της δεκαετίας του '80, σήμερα οι μεσήλικες είναι που εμφανίζονται ως μαζικότερα αριστερές» (Παντελίδου-Μαλούτα 2010, σελ. 455). Συνοπτικά και συνεχίζοντας το παράδειγμα με τις νέες γυναίκες, θα μπορούσαμε να πούμε ότι «οι νέες του '88 αμφισβητούν, προσβλέπουν σε αλλαγές και διεκδικούν, κάτι που είναι φανερό στη συνολική πολιτική φυσιογνωμία τους. Για παράδειγμα, κατά 42,2% δήλωναν αριστερές (το αντίστοιχο ποσοστό σήμερα είναι 12,8%²⁸(...)) Αντίθετα, οι σημερινές νέες δεν αμφισβητούν, δεν προσβλέπουν σε αλλαγές (κατά 74,7% θεωρούν ότι η σημερινή θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητική) και δεν διεκδικούν» (Παντελίδου-Μαλούτα 2010, σελ. 455)²⁹.

Πρόκειται, δηλαδή, για μια γενικότερη δεξιά στροφή της νεολαίας, που συντελείται συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες και η οποία τώρα ριζοσπαστικοποιείται προς την άκρα δεξιά. Ας μην ξεχνάμε ότι για τη νεολαία συνολικά, και ακόμη πιο έντονα για ένα κομμάτι αυτής, η ανισότητα και η βία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς της. Στο βαθμό που δεν υπάρχουν εναλλακτικές πρακτικές και τόποι διαλόγου, δημοκρατίας αλλά και κοινωνικής αλληλεγγύης διαμορφώνεται ένα

27. Για τη φοιτητική νεολαία βλ. π.χ. Δεμερτζής και Αρμενάκης 2001, σελ. 17. Βλ. επίσης το European Value Study όπου το 1999 και το 2008 συμμετείχε και η Ελλάδα (τα data sets υπάρχουν εδώ: <http://zacat.gesis.org/webview/>). Και οι νέοι/-ες των ερευνών της European Social Survey όπου συμμετείχε και η Ελλάδα από το 2002 μέχρι το 2010 δείχνουν προς αυτή τη κατεύθυνση (δική μας επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας - οι σχετικές βάσεις δεδομένων βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.europeansocialsurvey.org/> Για τον γενικό πληθυσμό βλ. Δώδος κ.ά. 1997.

28. Η ερευνήτρια εννοεί το 2006.
29. «Αν μελετήσουμε τη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, ως στάση ενδεικτικής συμμετοχικής προδιάθεσης, παρατηρούμε ότι το 1988 η απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος συσχετίζεται στις γυναίκες θετικά με την ηλικία (...) Αντίθετα, το 2006, η ηλικία συσχετίζεται αρνητικά με την έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος (...) Δηλαδή πλέον η έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος μειώνεται όσο αυξάνει η ηλικία, η δε παραδοσιακή αύξηση της πολιτικής αδιαφορίας στην τρίτη ηλικία δεν φτάνει και το ποσοστό διάδοσής της στις νέες» (Παντελίδου-Μαλούτα 2010, σελ. 456)

είδος «έθους», που τουλάχιστον για μια μερίδα της νεολαίας θέτει πολύ συγκεκριμένα όρια και προς μια πολύ συγκεκριμένη ακροδεξιά κατεύθυνση αντίδρασης.

Δεν πρόκειται, όμως, για φαινόμενο που γέννησε η κρίση - μάλλον το επιδείνωσε ή του έδωσε νέα πνοή. Δεν είναι καθόλου μυστήριο ότι η περιφρόνηση της δημοκρατίας ως συστηματική πρακτική των τελευταίων δεκαετιών, π.χ. με την αποδοχή και εξάπλωση του ρατσισμού απέναντι σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού (που τώρα συνιστούν ακριβώς τις ομάδες στόχου των φασιστικών επιθέσεων - μετανάστες, πρόσφυγες, ομοφυλόφιλοι, αλλόθρησκοι) μεταφράζεται και σε αντίστοιχες πολιτικές θέσεις. Με αυτόν τον τρόπο μια «ανεκτή» κοινωνική πρακτική μετατρέπεται τελικά σε πολιτική «κανονικότητα». Όλα τα ιδεολογικά στοιχεία και οι πολιτικές πρακτικές της άκρας δεξιάς συνθέτουν τη βάρβαρη επιβολή της κυρίαρχης «κανονικότητας» των ανισοτήτων των τελευταίων δεκαετιών και αντιστέκονται σε οποιοσδήποτε απόπειρες αμφισβήτησης ή ανατροπής αυτών των ανισοτήτων.

4. Εκλογική απήχηση της άκρας δεξιάς στη νεολαία κατά την τελευταία δεκαετία

Τις απαξιωτικές κοινωνικές πρακτικές των τελευταίων δεκαετιών ακολουθεί η στροφή ενός τμήματος της νεολαίας στην ακροδεξιά ιδεολογία και πρακτική. Η επιρροή των λόγων και των πρακτικών της άκρας δεξιάς στη νεολαία μπορεί να αναζητηθεί και μέσα από τα εκλογικά αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων της τελευταίας δεκαετίας στην Ελλάδα.

4.1 2002: η αυτόνομη έκφραση ενός ακροδεξιού πολιτικού μορφώματος – η εκλογική πορεία έως το 2009

Η απήχηση της άκρας δεξιάς αποτυπώνεται και στην Ελλάδα μετά τις εθνικές γαλλικές εκλογές του 2002, όπου ο Le Pen πέρασε στο δεύτερο γύρο με ποσοστό 16,86%. Την περίοδο αυτή η πρόθεση ψήφου και η πρόθεση στήριξης ενός ανάλογου κόμματος από την ελληνική νεολαία παρουσιάζει υψηλά ποσοστά³⁰.

Στις δημοτικές εκλογές του ίδιου έτους, όπου η άκρα δεξιά συμμετείχε αυτόνομα, ο ΛΑ.Ο.Σ. έλαβε το 13,6%

των ψήφων στην Αττική και στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τη νεολαία³¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας εξέφραζαν τότε ανησυχίες για τα ερείσματα της άκρας δεξιάς στην κοινωνία. Η εφημερίδα «Τα Νέα» ανέφερε τότε σε άρθρο της³² «Οι δημοτικές εκλογές μας αφήνουν μια δύσκολη κληρονομιά (...). Την αυτόνομη έκφραση, δηλαδή, για πρώτη φορά ύστερα από πολλά χρόνια, ενός ακροδεξιού πολιτικού ρεύματος. Το πρόβλημα της ακροδεξιάς είναι πρόβλημα όλων των κομμάτων και κατ' εξοχήν της κυβέρνησης που οφείλει να διδαχθεί από την ευρωπαϊκή εμπειρία και να κατανοήσει ότι τέτοιου είδους κόμματα ανθούν μακροπρόθεσμα σε εκείνα τα στρώματα που έχουν οδηγηθεί στο περιθώριο της κοινωνίας, στους αποκλεισμένους που ζουν σε συνθήκες φτώχειας και πλήττονται από την ανεργία. Όλους αυτούς δηλαδή που θα έπρεπε να αποτελούν την πρώτη προτεραιότητα της πολιτικής ενός σοσιαλιστικού κόμματος!».

Η εφημερίδα «Το Βήμα» έγραφε³³ ότι «η κίνηση της ακροδεξιάς (ακόμη και με εκφραστή τον κ. Γ. Καρατζαφέρη) είναι υπαρκτή από καιρό και κανείς δεν πρέπει να αποκλείει το ενδεχόμενο να επαναληφθεί το φαινόμενο του 1977. Όταν η διαφορά των ψήφων μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κομμάτων εμφανίζεται κατά κανόνα οριακή, τότε η εμφάνιση στην πολιτική σκηνή ενός νέου, μικρού έστω, κόμματος μπορεί να ανατρέψει το σκηνικό – φυσικά εις βάρος του κόμματος εκείνου από το οποίο πιθανολογείται ότι θα κόψει ψήφους».

Όσον αφορά πάντως την ταξική προέλευση των ψηφοφόρων του ΛΑ.Ο.Σ., η ψήφος υπέρ του συνδυασμού Καρατζαφέρη προήλθε περισσότερο από τα ανώτερα και ανώτατα στρώματα του νομού Αττικής. Ειδικότερα, στο Δήμο Αθηναίων ο συνδυασμός συγκέντρωσε τα υψηλότερα ποσοστά στις κεντρικές συνοικίες, με μικροαστική και μεσοαστική προέλευση. Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει ότι η ψήφος στο ΛΑ.Ο.Σ. εκφράζει περισσότερο την «αστική δυσαρέσκεια και λιγότερο τη λαϊκή Δεξιά. Η ψήφος Καρατζαφέρη δεν καταγράφει, προς το παρόν τουλάχιστον, χαρακτηριστικά κοινωνικής δυσαρέσκειας λαϊκών στρωμάτων»³⁴.

30. «Το 11,9% των Ελλήνων ψηφοφόρων δηλώνει ότι θα ψήφιζε Άκρα Δεξιά», Το Βήμα, 23/4/2002, σελ. 1, 5.

31. «Ποιους και γιατί προτίμησαν οι νέοι ψηφοφόροι», Ημερησία, 18/10/2002

32. Η Ακροδεξιά, Τα Νέα, [ριπές], 18/10/2002.

33. Τι (δεν) έχει κριθεί, το Βήμα, 20/10/2002.

34. Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις Νομαρχιακές Εκλογές του 2002, Φιλελεύθερη Έμφαση, σελ. 42-50.

Ακολουθούν οι εθνικές και οι ευρωκοινοβουλευτικές εκλογές του 2004. Στις εθνικές εκλογές, από τα δύο κόμματα της άκρας δεξιάς που συμμετείχαν, ο ΛΑ.Ο.Σ. δεν κατάφερε να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική παρουσία, καθώς συγκέντρωσε 2,19% και το Ελληνικό Μέτωπο, κόμμα που συμμετείχε για πρώτη φορά σε εθνικές εκλογές, συγκέντρωσε ποσοστό 0,09%³⁵. Στις ευρωεκλογές του 2004 ο ΛΑ.Ο.Σ. έλαβε 4,12% και εξέλεξε ευρωβουλευτή τον αρχηγό του κόμματος Γιώργο Καρατζεφέρη. Σύμφωνα με το exit poll της Metron Analysis³⁶, οι νέοι 18 - 24 και 25 - 34 ετών στήριξαν το κόμμα σε ποσοστό 5%. Οι άνεργοι ψήφισαν το κόμμα σε ποσοστό 4% και φοιτητές και σπουδαστές σε ποσοστό 2%.

Ο ΛΑ.Ο.Σ. μπαίνει το 2007 για πρώτη φορά στη βουλή καταλαμβάνοντας 10 έδρες και ποσοστό 3,8%. Αυξάνει κατά πολύ το ποσοστό του στις εκλογές του 2009, όπου η εκλογική βάση της άκρας δεξιάς, σύμφωνα με το Υπουργείο Εσωτερικών³⁷, ενίσχυσε με την ψήφο της το ΛΑ.Ο.Σ. (5,63% και 15 έδρες) και τη Χ.Α. (0,29%). Όσον αφορά το ποσοστό των νέων που υποστήριξαν τα δύο ακροδεξιά κόμματα, το μοναδικό στοιχείο που προκύπτει από τις δημοσκοπήσεις, αφορά το ΛΑ.Ο.Σ. και υποδεικνύει αυξημένη απήκηση σε σύγκριση με το μέσο όρο στη νεολαία³⁸.

4.2 2012: Από το ακροδεξιό αρνί στον φασιστικό λύκο;

Το πολιτικό σκηνικό αλλάζει αισθητά στις εθνικές εκλογές του 2012. Το κόμμα της Χ.Α. καταλαμβάνει 18 έδρες, ενώ ο ΛΑ.Ο.Σ. δεν καταφέρνει να μπει στη βουλή.

Οι ψηφοφόροι της Χ.Α. είναι στο μεγαλύτερό τους ποσοστό άντρες, κάτοικοι αστικών και ημιαστικών πολεοδομικών δομών, ενεργός πληθυσμός, είναι μεσαίας και ανώτερης μόρφωσης, είναι μικρής ιδιοκτησίας, η ψήφος δεν είναι αγροτική και τέλος δεν είναι μεγάλης ηλικίας. Στις ηλικιακές ομάδες των 18-24, 25-34, των φοιτητών και των ανέργων, τα ποσοστά του κόμματος διατηρούνται υψηλά κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Το δεδομένο αυτό δεν ανατράπηκε σε καμία από τις δύο

εκλογικές αναμετρήσεις, οπότε η Χ.Α. διατήρησε - αν δεν αύξησε κιόλας - τα ποσοστά της στη νεολαία.

Αξίζει να αναφερθεί ότι τα ποσοστά της Χ.Α. μειώνονται καθώς περνάμε από το ηλικιακά μικρότερο στο ηλικιακά μεγαλύτερο κομμάτι της εκλογικής βάσης³⁹. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι άνεργοι, φοιτητές, ελεύθεροι επαγγελματίες, κτηνοτρόφοι και αστυνομικοί εμφανίζονται να ψηφίζουν το νεοναζιστικό κόμμα σε πολύ μεγάλο ποσοστό. Ποια είναι όμως τα κριτήρια των ψηφοφόρων της Χ.Α.; Ως προς αυτό το ερώτημα δεν έχουμε παρά λίγα στοιχεία και αυτά δεν κάνουν διακρίσεις ως προς την ηλικία των ψηφοφόρων. Ωστόσο, μας δίνουν μια γενική εικόνα για τα κριτήρια στήριξης του νεοναζιστικού κόμματος στις εκλογές.

Κοινό exit poll των εταιρειών Metron Analysis, Alco, Marc, MRB, Opinion σε 120 εκλογικά κέντρα σε όλη την Ελλάδα⁴⁰ παρουσιάζει στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία οι ψηφοφόροι της Χ.Α. την επέλεξαν σε ποσοστό 1% με προτεραιότητα να σχηματιστεί αυτοδύναμη κυβέρνηση, 3% για να σχηματιστεί κυβέρνηση συνεργασίας, 23% με σκοπό να καταστεί ισχυρή αντιπολίτευση και σε ποσοστό 23% θεώρησε την ψήφο αυτή ως μέσο αποδοκιμασίας των άλλων κομμάτων.

Πανελλαδική τηλεφωνική έρευνα⁴¹ που διεξήχθη από την Public Issue μεταξύ 11 και 14 Ιουνίου του 2012, παρουσιάζει το κριτήριο της ψήφου όσων δήλωσαν πως σκοπεύουν να ψηφίσουν τη Χ.Α. Σύμφωνα με τη δημοσκόπηση, η ψήφος ως μέσο διαμαρτυρίας και ένδειξης αγανάκτησης και τιμωρίας προκύπτει από το 29% των ερωτηθέντων. Το μεταναστευτικό και το ζήτημα των συνόρων είναι η προτεραιότητα του 27% του δείγματος, ενώ 14% δηλώνουν ότι τους εκφράζει το πρόγραμμα του κόμματος και τέλος το 13% θα το ψηφίσουν λόγω των θέσεων του για ζητήματα «εθνικά» και «πατριωτικά».

4.3 Έρευνα της ακροδεξιάς ρητορικής και πρακτικής στην κοινωνία και τη νεολαία

Το διάστημα πριν και μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 2012, το πολιτικό σκηνικό παρουσιάζεται εξαιρετικά ρευστό με τα δεδομένα να μεταβάλλονται διαρκώς. Η ραγδαία αύξηση

35. Υπουργείο Εσωτερικών,

<http://www.ypes.gr/el/Elections/NationalElections/Results/>

36. <http://www.metronanalysis.gr/web/html/greek/page/content/poll/pub855.html>

37. <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2009/pages/index.html>

38. Έρευνα για την κοινωνική και δημογραφική ανάλυση ψήφου – ποιοι

ψήφισαν άκρα δεξιά το 2009, VPRC,

<http://www.3comma14.gr/pi/?survey=2480>

39. Εκλογές 2012: η ακτινογραφία της ψήφου,

http://www.publicissue.gr/2011/koinwniko_profil-sunoxes/

40. Η ανατομία της ψήφου της 17ης Ιουνίου σύμφωνα με το κοινό exit poll,

<http://www.3comma14.gr/pi/?survey=13433>

41. Το κριτήριο της ψήφου στις εκλογές της 17ης Ιουνίου – γιατί οι ψηφοφόροι

επέλεξαν το κόμμα τους, <http://www.3comma14.gr/pi/?survey=13437>

των εκλογικών ποσοστών της Χ.Α., που εξασφάλισαν στο κόμμα 18 έδρες στη βουλή, αποδόθηκε από πολλούς στην οικονομική κρίση που πλήττει τα τελευταία χρόνια την Ελλάδα. Δεν πρέπει όμως σε καμία περίπτωση να παραβλέψουμε ότι η άκρα δεξιά είναι παρούσα τουλάχιστον από το 2002 στην επίσημη πολιτική σκηνή στην Ελλάδα. Από την πρώτη αυτόνομη έκφρασή της και μετά, σταδιακά, η παρουσία και η αποδοχή της από την κοινωνία φαίνεται να ενισχύεται σε κάθε νέα εκλογική αναμέτρηση, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα το 2007 το ακροδεξιό κόμμα του ΛΑ.Ο.Σ. να εξασφαλίσει δέκα έδρες στη βουλή. Έκτοτε, η άκρα δεξιά, αν και ποιοτικά παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, ακολουθεί ανοδική πορεία.

Το νεοναζιστικό κόμμα της Χ.Α. εμφανίζεται από τις δημοσκοπήσεις πολύ ενισχυμένο, με τις επιπτώσεις της παρουσίας του να είναι πλέον εμφανείς, αν και τα στοιχεία που προκύπτουν από τις δημοσκοπήσεις δεν είναι σε καμία περίπτωση αρκετά για να μας επιτρέψουν να σκιαγραφήσουμε την ψήφο της νεολαίας αλλά ούτε και να δημιουργήσουμε μια ξεκάθαρη εικόνα για την επιρροή της ακροδεξιάς ρητορικής και πρακτικής.

Τα μοναδικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, καταδεικνύουν ότι το έρεισμα των ακροδεξιών πρακτικών που υιοθετεί το φιλοναζιστικό κόμμα φαίνεται να είναι επίσης ισχυρό στην κοινωνία, αν και δεν μεταφράζεται απαραίτητα με ψήφο σε ενδεχόμενες εκλογές. Η δημοτικότητα του κόμματος άλλωστε, όπως παρουσιάζεται και από δημοσκόπηση τον Οκτώβρη του 2012⁴² είναι αυξημένη σε όλες τις ηλικιακές ομάδες - με εξαίρεση τις ομάδες 18-24 και 25-34 ετών -, σε όλες τις πολεοδομικές δομές, σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης (με εξαίρεση τη μικρή πτώση που παρουσιάζεται στους απόφοιτους της τριτοβάθμιας), και στα δύο φύλα (παρουσιάζοντας σημαντική ενίσχυση της τάξης του 6% στις γυναίκες), στον ενεργό πληθυσμό, στον άνεργο και στο μη ενεργό πληθυσμό.

Πάντως, η θέση της νεολαίας (αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας) απέναντι στη ρατσιστική και φασιστική βία και ρητορική της Χ.Α. δεν είναι σαφής. Δεν υπάρχει, δηλαδή, μία επαρκώς περιγραφική εικόνα για το ποια κομμάτια της νεολαίας στήριξαν την άκρα δεξιά στις εκλογές του 2012, ποια κομμάτια αυτής αποδέχονται ή ακόμα και θεωρούν «δίκαιες» τις φασιστικές πρακτικές που υιοθετεί απέναντι

σε μετανάστες, ανάπηρους κλπ., ακόμα και αν αυτό δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε προηγούμενη ψήφο ή πρόθεση ψήφου υπέρ ενός ακροδεξιού κομματικού σχηματισμού.

Τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε σαφή συμπεράσματα όσον αφορά το γιατί οι νέοι ψήφισαν Χ.Α., ποιες ηλικιακές ομάδες επηρεάστηκαν περισσότερο, ποιο είναι το φύλο της ψήφου στην ηλικιακά νέα εκλογική βάση, ποια η επαγγελματική κατάσταση των νέων που ψήφισαν Χ.Α. καθώς και άλλα στοιχεία που αφορούν τις αξίες, την οικογενειακή κατάσταση και τέλος την οικονομική τους κατάσταση, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης που πλήττει τα τελευταία χρόνια την Ελλάδα.

Από την άλλη, υπάρχει ένα μεγάλο κενό σε δεδομένα για το ποια κομμάτια της νεολαίας αντιτίθενται είτε με την ψήφο τους είτε με τη συμμετοχή τους σε άλλες δομές και δράσεις στην ακροδεξιά ιδεολογία και πρακτική και επίσης δεν έχουμε κανένα στοιχείο για τους ανθρώπους, οι οποίοι πρώτοι πλήττονται από τις βίαιες πρακτικές που ασκεί ανενόχλητο το νεοναζιστικό κόμμα. Δεν γνωρίζουμε τι ψήφισαν για παράδειγμα οι ομοφυλόφιλοι νέοι ούτε πώς βιώνουν την ισχυρή παρουσία και αποδοχή από μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας ακροδεξιών λόγων αλλά και της βίαιης πρακτικής που αποκάλυπτα πια τους παισιώνει και στοχεύει πλέον και στους ίδιους.

Δεν γνωρίζουμε τι ψήφισαν οι ανάπηροι, τι ψήφισαν οι μουσουλμάνοι, οι Έλληνες Ρομά και οι Εβραίοι Έλληνες και Ελληνίδες πολίτες. Δεν γνωρίζουμε τι ψήφισαν όσοι και όσες από τους λεγόμενους νέους της δεύτερης γενιάς μεταναστών έχουν καταφέρει παρά την απίστευτη γραφειοκρατική διαδικασία να αποκτήσουν ελληνική ιθαγένεια ή πώς θα συμπεριφέρονταν εκλογικά όσοι από αυτούς δεν τα έχουν καταφέρει ακόμα. Επίσης, δε γνωρίζουμε αρκετά για το πώς κινούνται και δρουν στην καθημερινή τους ζωή. Τι σημαίνει για αυτούς η διάδοση και αποδοχή μιας βαθιά ρατσιστικής και φασιστικής ιδεολογίας από την κοινωνία μέσα στην οποία μεγάλωσαν, πήγαν σχολείο και πιθανά δουλεύουν.

42. Η δημοτικότητα της Χρυσής Αυγής πριν και μετά τις εκλογές – κοινωνικά χαρακτηριστικά, Public Issue, http://www.publicissue.gr/2054/gd_popularity/

Γ. Συμπεράσματα

Η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας κατά τα τελευταία χρόνια δεν αποτελεί φαινόμενο που προκαλεί έκπληξη. Η νεολαία στην Ελλάδα έρχεται σήμερα αντιμέτωπη με την ολομέτωπη και νεοφιλελεύθερη επίθεση που καταστρέφει τις ούτως ή άλλως συρρικνούμενες κατά τις τελευταίες δεκαετίες προοπτικές των νέων. Απέναντι σε μία τέτοια επιδείνωση της κοινωνικής της κατάστασης, η νεολαία κλίνει τα τελευταία χρόνια όλο και πιο δυναμικά σε ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις που είτε αμφισβητούν τις υπάρχουσες άνισες κοινωνικές σχέσεις είτε επιδιώκουν την καθολική και αποτελεσματικότερη εφαρμογή τους στην κοινωνία. Καθώς η πρόσφατη εκλογική επιτυχία και η είσοδος του φιλοναζιστικού κόμματος της Χ.Α. στο ελληνικό κοινοβούλιο με 18 βουλευτές τον Ιούνιο του 2012 πυροδότησε τη συζήτηση γύρω από τα αίτια της ανόδου της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα και τους τρόπους αντιμετώπισής της, αναδύεται ένα σημαντικό ερώτημα σχετικά με το μέγεθος, τις αιτίες και την αντιμετώπιση της απήχησης της άκρας δεξιάς στην νεολαία - χωρίς να υπονοείται ότι η άνοδος της άκρας δεξιάς συνδέεται αποκλειστικά με τη νεολαία, ούτε ότι η νεολαία ριζοσπαστικοποιείται μόνο προς τα δεξιά.

Όμως, η ακροδεξιά κατεύθυνση ενός μέρους της νεολαίας δεν αποτελεί νέο φαινόμενο, όπως δεν αποτελεί νέο φαινόμενο και η ευρύτερη απήχηση που έχουν ακροδεξιοί λόγοι και πρακτικές στη νεολαία κατά τα τελευταία χρόνια. Η νέα άκρα δεξιά δεν αιφνιδίασε, αλλά σε ένα βάθος χρόνου εξαπλώθηκε και εμπεδώθηκε ως συγκεκριμένη λογική αντιμετώπισης κοινωνικών ζητημάτων. Στηρίχθηκε δε ακριβώς στην έμπρακτη απαξίωση δημοκρατικών αξιών, αλλά και στην ολιγωρία εναντίον της άκρας δεξιάς και υπέρ της προάσπισης της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης ευρύτερα.

Ποια είναι, όμως, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την παραπάνω ανάλυση;

Πρώτον, είναι σημαντικό να μην ταυτίζουμε την άκρα δεξιά με τα πολιτικά μορφώματα που την εκπροσωπούν στο επίσημο πολιτικό σκηνικό. Ακροδεξιές πολιτικές υιοθετούνται και επιχειρούνται από ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις τα τελευταία χρόνια στη χώρα. Η ανάλυση των κοινωνικών διαδικασιών που οδήγησαν σε μία σχετικά ευρεία απήχηση ακροδεξιών «λύσεων» στην ελληνική κοινωνία αναδεικνύει την αναποτελεσματικότητα του περιορισμού σε εφήμερες δράσεις ενάντια στην άκρα

δεξιά και τα πολιτικά μορφώματα που την εκπροσωπούν. Επίσης, οι παρεμβάσεις καταπολέμησής της δεν αποτελούν προνομιακό πεδίο ορισμένων πολιτικών ομάδων, ούτε μπορούν να έχουν πυροσβεστικό χαρακτήρα. Πρέπει να εστιάζουν σε δράσεις που καλλιεργούν, αναπτύσσουν, εμβαθύνουν τη δημοκρατία και τις αξιακές της βάσεις, ώστε να είναι αποτελεσματικές σε βάθος χρόνου.

Δεύτερον, είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας όχι μόνο την απήχηση της άκρας δεξιάς στη νεολαία, αλλά και τις συνέπειες αυτής στους πιθανούς στόχους ή τις πραγματικές ομάδες θυμάτων της καθώς και τις αντιστάσεις που αναπτύσσονται εντός της νεολαίας ενάντια στην άκρα δεξιά. Οι δυναμικές που δημιουργούνται μεταξύ των τριών αυτών ομάδων μπορούν να κατευθύνουν και τις παρεμβάσεις μας εναντίον της άκρας δεξιάς. Μάλιστα, τα κενά που εντοπίσαμε στη μελέτη αυτή αναφορικά με τις παραπάνω οπτικές συνηγορούν στην κατεύθυνση αποφυγής σπασμωδικών κινήσεων. Αυτά τα κενά αναδεικνύουν την ένδεια όσων γνωρίζουμε για τις σχέσεις μεταξύ νεολαίας και άκρας δεξιάς στην Ελλάδα και την ανάγκη για πληρέστερη κατανόηση των θέσεων, των βιωμάτων και των αναγκών των σχετικών κοινωνικών ομάδων, είτε πρόκειται για τους πιθανούς υποστηρικτές και θύτες της άκρας δεξιάς, είτε πρόκειται για τα δυνάμει θύματα της άκρας δεξιάς είτε πρόκειται για όσους αντιστέκονται στις ακροδεξιές δυνάμεις και πρακτικές. Η δέσμευση στις τρεις αυτές οπτικές δε συνιστά επιστημονική ιδιοτροπία, αλλά είναι αναγκαία για την κατανόηση και την αναχαίτιση της άκρας δεξιάς στην ευρύτερη κοινωνία και στην πολιτική σκηνή.

Τρίτον, το γεγονός ότι επισημαίνεται ο κίνδυνος μονομερούς εστίασης σε «πυροσβεστικές» τακτικές αντιμετώπισης της άκρας δεξιάς δε σημαίνει ότι δεν είναι επιτακτική η ανάγκη να δίνονται σαφείς και αποφασιστικές θεσμικές απαντήσεις σε ρατσιστικές επιθέσεις, βιαιοπραγίες, διακρίξεις μίσους, απειλές και άλλες παράνομες πράξεις που προσβάλλουν τη δημοκρατία και την ισότητα. Όσο οι δημοκρατικές δυνάμεις και οι δημοκρατικοί θεσμοί επιτρέπουν την ανενόχλητη εκτέλεση και την ατιμωρησία παρόμοιων πράξεων, υποσκάπτουν την ίδια την ισχύ της δημοκρατίας αλλά και την πίστη σε αυτή. Σήμερα, που η παραπάνω συζήτηση δεν είναι θεωρητική, αλλά οι νεοναζιστικές προκλήσεις και τα ρατσιστικά εγκλήματα πληθαίνουν καθημερινά, οι δημοκρατικές δυνάμεις οφείλουν χωρίς δεύτερη σκέψη να υπερασπιστούν τη δημοκρατία. Πρέπει επίσης να απαιτήσουν τη δίωξη και τιμωρία όσων δε σέβονται τις αρχές και τους θεσμούς της.

Διαφορετικά, υποθάλπουν όχι μόνο το νεοναζισμό, αλλά και την περαιτέρω απονομιμοποίηση της ήδη απαξιωμένης δημοκρατίας στη χώρα.

Τέλος, η υπεράσπιση της δημοκρατίας δε μπορεί να αγνοεί την προστασία των ίδιων των θυμάτων των διαρκώς αυξανόμενων ρατσιστικών και μισαλλόδοξων επιθέσεων. Όπως επισημάνθηκε, γνωρίζουμε λίγα για τα πιθανά ή πραγματικά θύματα των ακροδεξιών επιθέσεων - τα δεύτερα μάλιστα είναι συχνά νέοι. Φυσικά, δεν αρκεί η δημοκρατία να προστατεύσει τα θύματα τέτοιων επιθέσεων. Οφείλει να εξασφαλίσει συνθήκες ισότιμης συμμετοχής των πιο ευάλωτων ομάδων στην κοινωνική ζωή.

Ως προς το τελευταίο δεν αρκεί η τιμωρία των νεοναζιστικών πράξεων - η οποία μάλιστα καθυστερεί ή αποφεύγεται. Απαιτείται η δημοκρατία να συμπεριλάβει ισότιμα και με σεβασμό τις ευάλωτες και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Όσο, δηλαδή, δημοκρατία σημαίνει γενίκευση της μαύρης και απλήρωτης εργασίας υπό συνθήκες εξαθλίωσης, ανεπαρκή καταπολέμηση και δίωξη της διαφθοράς, βασανισμούς κρατουμένων από την αστυνομία, ανεργία νέων σε ποσοστό 62,5%, η ίδια η δημοκρατία αυτοακυρώνεται.

Δ. Βιβλιογραφία

International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) (2001). Citizenship and Education in Twenty-eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen, <http://www.iea.nl/cived.html>

IEA (2010). ICCS 2009 European Report. Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries, <http://iccs.acer.edu.au/>

Mudde, Cas (2007). Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press.

Mudde, Cas (2011). Λαϊκιστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα στην Ευρώπη. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Tsianos, Vasilis, and Marvakis, Athanasios (2010). Griechenland, Dezember 2008. Fragmente einer Anstrengung. In: Baer, Willi et al. (Eds.). Schrei im Dezember. Hamburg: Laika-Verlag.

VPRC (2009). Νεολαία και Ελληνική Κοινωνία. <http://www.vprc.gr/projshow.php?id=1054>

Zick, Andreas κ.α. (2011). Intolerance, Prejudice and Discrimination. A European Report. A Publication of the Friedrich Ebert Stiftung.

Γαρδίκη, Ολυμπία και Κελπερή, Χρήστος και Μουρίκη, Αλίκη και Μυριζάκης, Γιάννης και Παραδέλλης, Θόδωρος και Τεπέρογλου, Αφροδίτη (1988). Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις (Αθήνα - Πειραιάς) (Μέρος Α'). Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ) (2000). Οι νέοι του καιρού μας: αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της Ελληνικής νεολαίας (1997-1999), Αθήνα : Εκδόσεις Παπαζήση.

ΓΓΝΓ (2005). Η Νέα Γενιά στην Ελλάδα σήμερα, <http://www.neagenia.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&crest=322&cnode=51>

Δεμερτζής, Νίκος και Αρμενάκης, Αντώνης (2001). Φοιτητική νεολαία. Κρίση της πολιτικής και πολιτική επικοινωνία. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Δώδος, Δημοσθένης και Καφετζής, Παναγιώτης και Νικολακόπουλος, Ηλίας (1997). Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας. Στο: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 92-93, 1997, σελ. 241-266.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (2003). Ελλάδα - Ευρώπη. Κοινωνία - Πολιτική - Αξίες. Αποτελέσματα της μεγάλης Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, <http://www.ekke.gr/ess/>

ΕΚΚΕ (2010). Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα - European Social Survey (ESS). Πορίσματα Έρευνας Πεδίου 4ου Κύματος. Ελλάδα - Ευρώπη 2009. Μια πρώτη Ανάγνωση. ΕΚΚΕ: Αθήνα. http://www.ekke.gr/html/gr/NewsEvents/ESS4_results.pdf

ΚΑΡΑ RESEARCH (2010). Οι νέοι της Ελλάδας σήμερα και η νέα μετανάστευση. <http://www.kara-research.com/Default.aspx?gm2id=40&tabid=95>

Κολοβός, Γιάννης (2005). Άκρα Δεξιά και Ριζοσπαστική Δεξιά στην Ελλάδα και στην Δυτική Ευρώπη 1974-2004. Αθήνα: Πελασγός.

Κουλαϊδής, Βασίλης και Δημόπουλος, Κώστας (2006). Ελληνική νεολαία. Όψεις κατακερματισμού. Αθήνα: Μεταίχιμο.

Μαργβάκης, Αθανάσιος και Παρασάνογλου, Δημήτρης και Παύλου, Μίλτος (2001) (Επιμ.). Μετανάστες στην Ελλάδα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (Σειρά: Βιβλιοθήκη Νίκου Πουλαντζά).

Μαργβάκης, Αθανάσιος και Παύλου, Μίλτος (2007). «Η νεολαία δείχνει τον δρόμο» - Κατασκευές της νεότητας στην Ελλάδα. Στο: Γαλάνης, Γ. (Επιμ.). Πολιτική Ψυχολογία: Θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μαρβάκης, Αθανάσιος (2004). Κοινωνική ένταξη ή κοινωνικό apartheid; Στο: Παύλου, Μίλτος και Χριστόπουλος, Δημήτρης (Επιμ.). Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη. Αθήνα: Κριτική, σελ. 88-120.

Μαρβάκης, Αθανάσιος (2009). Η διαλεκτική του νέου φασισμού. Στο: Ουτοπία, Νο. 83, σελ. 93-106.

Μαρβάκης, Αθανάσιος (2011). Ιδεολογική ηγεμονία, καταστολή και νέα δεξιά. Στο: Ουτοπία, Νο. 95, σελ. 35-50.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω (1987). Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Αθήνα: Gutenberg.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω (1991). Οι έφηβοι της «Αλλαγής»: Κοινωνικοπολιτικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φουσιγνωμία των εφήβων: 1982-1990. Στο: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 80, σελ. 41-69

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω (2010). Αλλαγές στις πολιτικές αντιλήψεις των νέων γυναικών στο τέλος του 20ου αιώνα. Στο: Καραμανωλάκης, Β. κ.α. (Επιμ.). Η Ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 453-463.

Σερντεδάκης, Νίκος (2005). Αντιληπτικά σχήματα των νέων της Κρήτης για την κοινωνία και τους κοινωνικούς θεσμούς. Στο: Κογκίδου, Δήμητρα (Επιμ.). Νεολαία και πολιτική. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 330-365.

Στρατουδάκη, Χαρά (2005). Έθνος και Δημοκρατία: όψεις της εθνικής ταυτότητας των εφήβων. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 116, Α', σσ. 23-50.

Τσιάκαλος, Γιώργος (2012). Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης. Αθήνα: Επίκεντρο.

Χατζιωσήφ, Χρήστος (2012). Η δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απειλή των «άκρων»: το στελέσφορο των ιστορικών αναλογιών. Στο: Η Αυγή & Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (Επιμέλεια). Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της. Η Αυγή της Κυριακής 21.10.2012.

Ψημίτης, Μιχάλης (2012). Η κοινοτιστική θεμελίωση της Χρυσής Αυγής και το πραγματικό υποκείμενο της δράσης. Στο: <http://www.rednotebook.gr/details.php?id=6832>

Οι Συντάκτες

Αθανάσιος Μαρβάκης Ψυχολόγος, εργάστηκε από το 1990 ως ερευνητής ή/και ως καθηγητής σε παν/μια στη Γερμανία, Ελλάδα, Λεττονία, Δανία, Νότια Αφρική, Αυστρία, Βραζιλία, Χιλή. Από το 2007 εργάζεται ως Αναπλ. Καθ. Κλινικής Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ. Η νεολαία ως κοινωνική ομάδα και τα προβλήματά της ανήκει στα διαχρονικότερα ερευνητικά του ενδιαφέροντα.

Μαριάνθη Αναστασιάδου Σπουδές Παιδαγωγικής στο Π.Τ.Δ.Ε. του Α.Π.Θ. και στο Τμήμα Φ.Π.Ψ. του Παν/μίου Ιωαννίνων. Master στις Επιστήμες της Αγωγής - Παν/μιο Ιωαννίνων. Έχει εργαστεί στην ευαισθητοποίηση εκπαιδευτικών για την ισότητα των φύλων και στην παράλληλη στήριξη παιδιών Ρομά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ένα από τα όνειρά της είναι να συναντήσει τους χιμαπαζήδες βοβοβο κάτω από τον ζεστό αφρικάνικο ήλιο.

Ιωάννα Πετρίτση Σπουδές Παιδαγωγικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Εργάζεται στη συντονιστική ομάδα της ΑΡΣΙΣ για το Πρόγραμμα „Κοινωνικές Δομές Αντιμετώπισης της Φτώχειας στο Δήμο Θεσσαλονίκης“. Από το 2009 διδάσκει ελληνικά στο Κοινωνικό Κέντρο-Στέκι Μεταναστών σε μετανάστες και μετανάστριες που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα.

Τάνια Αναγνωστοπούλου Κλινική ψυχολόγος και ιδρυτικό μέλος του Ινστιτούτου Ψυχολογίας και Υγείας, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια Κρήτης και Θεσσαλονίκης και έχει συμμετάσχει σε προγράμματα για παιδιά δημοτικού σχολείου σχετικά με την ευαισθητοποίηση στη διαφορετικότητα. Έχει επιμεληθεί βιβλία σχετικά με την ψυχανάλυση και τα ζητήματα δεοντολογίας στην ψυχολογία.

Imprint

Friedrich-Ebert-Stiftung
Department of Western Europe / North America
Division for International Dialogue
Hiroshimastraße 28 | 10785 Berlin | Germany

Responsible:
Anne Seyfferth, Head of the Department of Western Europe / North America
Tel.: ++49-30-269-35-7736 | Fax: ++49-30-269-35-9249
Email: fes-wena@fes.de
www.fes.de/international/wil

The views expressed in this publication are not necessarily those of the Friedrich-Ebert-Stiftung or the organizations for which the author works.

This publication is printed on paper from sustainable forestry.

Committed to excellence

ISBN 978-3-86498-601-7